

**ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД „ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені К. Д. УШИНСЬКОГО”**

ГОРБУНОВА Наталія Володимирівна

УДК 372.461

**ТЕОРІЯ ТА МЕТОДИКА РОЗВИТКУ СЛОВНИКА ДІТЕЙ СТАРШОГО
ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ**

13.00.02 – теорія та методика навчання (українська мова)

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня

доктора педагогічних наук

Одеса – 2011

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Республіканському вищому навчальному закладі „Кримський гуманітарний університет” (м. Ялта) Міністерства освіти і науки, молоді та спорту Автономної Республіки Крим.

Науковий консультант: доктор педагогічних наук, професор
ГАВРИШ Наталія Василівна,
Луганський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка,
завідувач кафедри дошкільної та початкової освіти.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
ПЕНТИЛЮК Марія Іванівна,
Херсонський державний університет,
професор кафедри українського мовознавства;

доктор педагогічних наук, професор
КРУТІЙ Катерина Леонідівна,
Комунальний заклад „Запорізька обласна академія післядипломної педагогічної освіти” Запорізької обласної ради, проректор із наукової роботи, завідувач кафедри дошкільної і початкової освіти;

доктор педагогічних наук, професор
КУДИКІНА Надія Василівна,
Київський університет імені Бориса Грінченка, завідувач кафедри методики і технологій дошкільної освіти.

Захист дисертації відбудеться 07 жовтня 2011 р. о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.053.01 при Державному закладі „Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського” за адресою: 65029, м. Одеса, вул. Ніщинського, 1.

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Державного закладу „Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського” за адресою: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 36.

Автореферат розісланий 02 вересня 2011 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. С. Трифонова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження зумовлена активним, усеохоплюючим упровадженням рідної мови в контексті розвитку української державності і визначається стратегічним завданням – виховання мовної особистості з властивими їй національно-культурними та світоглядними пріоритетами. Рівень мовленнєвої культури виявляє достатній словниковий багаж, уміння точно і доречно використовувати його у різних ситуаціях спілкування. Проте, на жаль, реальний рівень володіння мовленням засвідчує гостроту проблеми, що зумовлюється необхідністю розв'язання сукупності завдань, значущість яких наголошується в державних документах (Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті, програма „Діти України”, Закони України „Про освіту”, „Про дошкільну освіту”, „Базовий компонент дошкільної освіти в Україні”); актуалізацією у контексті особистісно зорієнтованого підходу в освіті питання щодо формування дитячої картини світу, одним із засобів відбиття якої виступає мовлення дитини; зміною освітніх пріоритетів і ціннісних орієнтирів, що вимагає оновлення змісту та процесуальних характеристик освітнього середовища дошкільного навчального закладу передусім в аспекті організації мовленнєвої роботи з дітьми, пов'язаних із забезпеченням пріоритету досвіду пізнання над наукуванням, урізноманітнення способів організації дітей, форм і методів словникової роботи. Водночас реалізація цих завдань ускладнюється зміною освітніх пріоритетів і ціннісних орієнтирів, невідповідностями між оновленим змістом дошкільної освіти, представленим у Базовому компоненті дошкільної освіти, та дещо застарілими підходами до створення освітнього середовища в реальній практиці дошкільного навчального закладу, зокрема організації мовленнєвої роботи з дітьми.

Вивчення теоретичних джерел і досвіду роботи дошкільних навчальних закладів, знайомство з традиційними й інноваційними підходами до організації мовленнєвої роботи, зокрема лексичної, аналіз чинних програм навчання та виховання дітей дошкільного віку, аналітичний огляд методичних розробок засвідчують, що робота з розвитку словника цілеспрямовано проводиться переважно в процесі регламентованого навчання, обмежуючись завданнями конкретного заняття, без зв'язку з подальшою мовленнєвою роботою, закріпленням словникового запасу, активним його застосуванням дітьми в щоденній мовленнєвій практиці. Такий підхід спричинює недостатній рівень розвитку словника більшості дошкільників, утруднює реалізацію наступності дошкільного навчального закладу та школи в аспекті збагачення словника як стрижня дитячого мовленнєвого розвитку. Особливо проблема загострюється в ситуації перебування дітей у

полімовному оточенні, характерному для Криму та деяких областей України. Для успішного розв'язання завдань словникової роботи з дошкільниками необхідна оновлена методика, яка б, ураховуючи означену специфіку, на основі багаторівневої організації лексичної роботи забезпечила б прозорість і наступність завдань розвитку словника в різних видах мовленнєвої діяльності: художньо-мовленнєвої, навчально-мовленнєвої та мовленнєво-ігрової.

Проблема розвитку словника дітей досліджувалась ученими в різноманітних аспектах: етапність засвоєння слова як сигналу в контексті взаємодії сигнальних систем дійсності (І. Горелов, Н. Данилова, М. Кольцова, І. Павлов, К. Седов); фонетичні, лексичні та граматичні особливості дитячого мовлення на початкових етапах розвитку (О. Гвоздев, К. Крутій, Н. Рибніков, Т. Ушакова, С. Цейтлін, О. Шахнарович, Н. Швачкін, Н. Юр'єва); збагачення словника дітей раннього віку (Ю. Аркін, В. Гербова, Г. Ляміна, Г. Розенгарт-Пупко); особливості становлення та розвитку словника дітей (В. Логінова, В. Коник, М. Коніна, В. Яшина); залежність розвитку мовлення від спільної з дорослим діяльності (М. Єлагіна, М. Лісіна, Н. Лепська, В. Ядешко); закономірності, принципи та методи розвитку мовлення дітей раннього віку (А. Богуш, К. Крутій, Г. Ляміна, Т. Науменко, Л. Олійник, Л. Павлова, О. Саприкіна, Л. Федоренко, Т. Юртайкіна). Проблема розвитку словника дошкільнят є досить складною та багатоаспектною, тому розв'язанню її присвячено роботи психолінгвістів, лінгвістів, педагогів, методистів, дефектологів (А. Арушанова, А. Богуш, О. Гвоздев, Л. Калмикова, Л. Колунова, Г. Ніколайчук, Ф. Сохін, В. Тищенко, М. Шеремет). Фундаментальні загальнонаукові положення проблем лексикології виявляють системні відносини саме в лексиці та її зв'язки з іншими рівнями мови (О. Ахманова, В. Виноградов, В. Звегінцев, О. Потебня, А. Уфимцева, Д. Шмельов).

Стрижневим моментом низки наукових досліджень (Л. Бірюк, Н. Гавриш, А. Ількова, Н. Кирста, Л. Колунова, Н. Кудикіна, Г. Куршева, А. Лаврентьєва, С. Макаренко, Ю. Руденко, Є. Савушкіна, А. Смага, О. Сомкова, Є. Струніна, О. Ушакова, М. Швачкін, Т. Юртайкіна) виступило вивчення особливостей засвоєння семантики слів, уточнення, розширення значень уже відомих слів у певному контексті, використання тематичного принципу введення лексики, асоціативного поєднання слів. Спеціальні дослідження (А. Арушанова, А. Богуш, Л. Калмикова, К. Крутій, М. Лаврик, Н. Лопатинська, Н. Маковецька, Г. Ніколайчук, Е. Федеравичене) дали змогу визначити лінгводидактичні та педагогічні умови формування механізму структурування смислів слова, а також якісного розвитку словника. Особливості оволодіння словником у ситуації білінгвізму досліджувались А. Богуш, О. Негневицькою, К. Протасовою, Н. Родіною.

Вивченню психологічних закономірностей лексики присвячено низку досліджень таких науковців, як П. Блонський, Л. Виготський, А. Захарова, Д. Ельконін, І. Колобова, О. Леонтєв, О. Лурія, Д. Ніколенко, М. Попова, Є. Соботович, Ф. Сохін. У межах лінгвістичного підходу вчені визначають слово як продукт мовленнєвої діяльності з власною внутрішньою структурою та категоріальними ознаками (Л. Булаховський, І. Гальперін, І. Ковалик, В. Костомаров, Л. Лосєва, Г. Солганік, З. Франко). Психолінгвістичний компонент проблеми розвитку словника дошкільників ґрунтується на уявленні про місце лексичного багатства в структурі мовленнєвої діяльності, різноманітні психофізіологічні механізми породження мовлення (Л. Бауер, Т. Бернштам, І. Зимняя, О. Леонтєв, П. Олерон, І. Синиця, П. Фресс, Т. Ушакова).

Вивчення теоретичних засад і практики організації лексичної роботи в дошкільних навчальних закладах засвідчило наявність суперечностей між:

- необхідністю оновлення змісту та методів організації лексичної роботи, нагальною потребою в технологізації процесу розвитку словника дошкільників і сучасним станом лексичної роботи в умовах інтегрованого освітнього простору дошкільного навчального закладу;

- розгалуженими педагогічними інноваціями в аспекті організації словникової роботи та реальним рівнем якості навчально-методичного забезпечення освітнього процесу в дошкільних навчальних закладах;

- рівнем вимог до мовленнєвої компетентності особистості дітей дошкільного віку й усталеністю традиційних методик розвитку дитячого словника.

Нагальна потреба в розв'язанні визначених суперечностей зумовила вибір теми дисертаційного дослідження **„Теорія та методика розвитку словника дітей старшого дошкільного віку”**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконувалось у межах наукових тем кафедри української філології „Парадигма соціокультурних комунікацій у літературно-мовному просторі та її роль у методиці викладання української мови і літератури” (№ держреєстрації 01070001594) за планом наукової роботи Республіканського вищого навчального закладу „Кримський гуманітарний університет” (м. Ялта) та „Актуальні проблеми лінгводидактики в сучасних закладах освіти” (№ держреєстрації 0104U005504), що входить до тематичного плану кафедри філологічних дисциплін Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Тему дисертації затверджено вченою радою Республіканського вищого навчального закладу „Кримський гуманітарний університет” (м. Ялта) (протокол № 10 від

28 травня 2004 року), узгоджено в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології при НАПН України (протокол № 1 від 27 січня 2006 року).

Мета дослідження полягає в науково-теоретичному обґрунтуванні концептуальних засад і експериментальної методики розвитку словника дітей старшого дошкільного віку в різних видах мовленнєвої діяльності (художньо-мовленнєва, навчально-мовленнєва, мовленнєво-ігрова) на основі багаторівневої організації лексичної роботи та педагогічних умов її реалізації.

Завдання дослідження:

1. Визначити та науково обґрунтувати концептуальні засади розвитку словника старших дошкільників.

2. Розкрити сутність поняття „розвиток словника дітей старшого дошкільного віку” з позицій різних наукових підходів.

3. З’ясувати особливості розуміння та використання лексики дітьми в різних видах мовленнєвої діяльності (художньо-мовленнєва, навчально-мовленнєва, мовленнєво-ігрова).

4. Визначити критерії, показники та схарактеризувати рівні розвитку словника старших дошкільників.

5. Виявити й теоретично обґрунтувати педагогічні умови розвитку словника дітей старшого дошкільного віку.

6. Розробити, науково обґрунтувати та експериментально апробувати лінгводидактичну модель і методику розвитку словника старших дошкільників у різних видах мовленнєвої діяльності (художньо-мовленнєва, навчально-мовленнєва, мовленнєво-ігрова).

7. Визначити тенденції та стадії розвитку словника дітей старшого дошкільного віку.

Об’єкт дослідження – мовленнєва діяльність дітей старшого дошкільного віку.

Предмет дослідження – педагогічні умови та методика розвитку словника дітей старшого дошкільного віку в різних видах мовленнєвої діяльності (художньо-мовленнєва, навчально-мовленнєва, мовленнєво-ігрова).

Гіпотеза дослідження ґрунтувалася на припущенні, що розвиток словника старших дошкільників буде ефективним за умови забезпечення невід’ємної від загального особистісного, психічного розвитку дитини багаторівневої організації лексичної роботи, якщо на:

стратегічному рівні – інтегрувати цілеспрямовану словникову роботу в освітнє середовище, контекст якого задається метою виховання творчої мовленнєвої особистості;

тактичному рівні – реалізувати сукупність педагогічних умов (створення позитивного емоційного тла для занурення дітей у комунікативно-мовленнєве середовище; дотримання послідовності етапів розвитку словника дітей (занурення, орієнтація, диференціація, активне вживання) за пріоритетності індивідуальних форм словникової роботи над загальногруповими; інтеграція цілеспрямованої словникової роботи в різні види мовленнєвої діяльності (художньо-мовленнєва, навчально-мовленнєва, мовленнєво-ігрова); взаємодія дошкільного навчального закладу з родинами в роботі з розвитку словника дітей);

оперативному рівні – регулярно проводити моніторинг розвитку словника старших дошкільників на основі використання розробленого критеріального апарату та діагностичних комплексів.

Провідною ідеєю дослідження є положення про те, що оптимальні умови розвитку та збагачення словника дітей старшого дошкільного віку забезпечуються інтеграцією цілеспрямованої словникової роботи в освітнє середовище дошкільного навчального закладу із забезпеченням взаємопов'язаного впливу на розвиток словника різних видів мовленнєвої діяльності (художньо-мовленнєва, навчально-мовленнєва, мовленнєво-ігрова).

Дослідження ґрунтується на сучасних концепціях і положеннях про мовну освіту громадян України, в яких визначено нове розуміння процесу формування мовленнєвої культури як закономірних, послідовних і неперервних змін, що відбуваються в процесі становлення національно свідомої мовної особистості на всіх етапах життєдіяльності людини від дошкільця до зрілого віку.

Зважаючи на складність і багатоплановість досліджуваної проблеми, реалізувати провідну ідею виявилось можливим лише за умови системного підходу, що й дало змогу визначити **концепцію дослідження**, яка інтегрує в собі такі теоретичні положення:

Стратегія розгортання процесу розвитку словника старших дошкільників базується на *системному* (зумовлюється усвідомленням мови як системи, тобто сукупності взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів; слова в мові становлять цілісну систему однорівневих одиниць, пов'язаних між собою різноманітними відносинами, що характеризуються багатозначністю, узгодженістю з іншими словами. Водночас слово виявляє себе на лексичному рівні самостійним складним цілісним системним утворенням. Методика розвитку словника старших дошкільників у різних видах мовленнєвої діяльності також належить до категорії систем, оскільки як цілісне утворення виступає упорядкованою множиною взаємопов'язаних компонентів і реалізується на різних рівнях організації словникової роботи); *діяльнісному* (підставами для його визначення є той факт,

що процес розвитку словника має діяльну природу та відбувається в процесі різних видів дитячої діяльності, які здійснюють разом із мовленням взаємозбагачувальний вплив. Найефективніші умови для розвитку словника дитини створюються забезпеченням взаємопов'язаного впливу різних видів мовленнєвої діяльності (художньо-мовленнєва, навчально-мовленнєва, мовленнєво-ігрова), в кожній із яких розв'язуються специфічні завдання розвитку словника); *компетентнісному* (забезпечує формування низки компетенцій, якими має оволодіти кожний мовець (загальні компетенції (знання світу, соціокультурні знання, практичні вміння та навички) та лінгвістичні, комунікативні, соціолінгвістичні, дискурсивні) *та комунікативному* підходах (різні форми комунікації виступають вирішальним чинником розвитку словника дітей, причому розвиток словника старших дошкільників розглядається як процес, пов'язаний із позитивною динамікою кількісних і якісних змін, зумовленою освоєнням слів категоріальних груп, що перебувають на різних рівнях осмислення та дають можливість дитині свідомо залучати багатство власного словника у різноманітних ситуаціях буття). Об'єднуючим стрижнем організації словникової роботи є врахування загальних закономірностей розвитку словника дітей старшого дошкільного віку в різних видах діяльності, водночас у кожній із яких словникова робота виявляє свою специфіку.

Розвиток словника у старших дошкільників зумовлюється низкою чинників: внутрішніх (бажання та потреба оволодівати рідною мовою для здобуття, трансляції інформації; прагнення номінувати предмети, об'єкти довкілля; дотримання певної послідовності фаз розвитку) та зовнішніх (занурення дітей у розвивальне мовленнєве середовище; інтеграція словникової роботи в інтегроване освітнє середовище; методичний супровід розвитку словника дошкільників із урахуванням різноманітних форм організації словникової роботи в освітньому середовищі дошкільного навчального закладу; впровадження інноваційних технологій розвитку словника).

Методи дослідження. Для розв'язання визначених завдань, перевірки гіпотези застосовувалися такі методи дослідження: *теоретичні* – системний аналіз та узагальнення наукової, методичної літератури з проблеми розвитку словника старших дошкільників; методи історико-генетичного, парадигмального та системного аналізу філософського, психолого-педагогічного, культурологічного, соціологічного, лінгвістичного, психолінгвістичного, лінгводидактичного наукових фондів для теоретичного узагальнення провідних підходів до розвитку словника старших дошкільників; ретроспективний аналіз національного та зарубіжного досвіду – для встановлення підходів щодо аналізу, оцінки й інтерпретації моделей змісту словникової роботи з дітьми старшого дошкільного віку; теоретичне осмислення й узагальнення передового

педагогічного досвіду вихователів із метою аналізу стану досліджуваної проблеми в практиці дошкільних навчальних закладів; *емпіричні*: аналіз документації дошкільних навчальних закладів, педагогічних університетів із метою виявлення стану досліджуваної проблеми; лонгітюдний експеримент для оцінювання рівня розвитку словника старших дошкільників, перевірки ефективності експериментальної методики розвитку словника дітей старшого дошкільного віку в різних видах мовленнєвої діяльності (художньо-мовленнєва, навчально-мовленнєва, мовленнєво-ігрова); діагностувальні методи (експрес-анкетування; інтерв'ювання, тестування вихователів і майбутніх вихователів щодо організації словникової роботи; бесіди; спостереження за мовленням дітей старшого дошкільного віку з метою визначення особливостей розвитку словника в різних видах мовленнєвої діяльності; проектування, моделювання, верифікації – для перевірки ефективності експериментальної моделі розвитку словника старших дошкільників; прогностичний аналіз – для з'ясування тенденцій і стадій розвитку словника дітей старшого дошкільного віку; *статистичні*: кількісний і якісний аналіз експериментальних даних із метою отримання достовірніших результатів щодо рівнів розвитку словника старших дошкільників.

База дослідження. Експериментальна робота здійснювалася на базі дошкільних навчальних закладів №№ 6, 38 м. Ялти, № 37 „Лелека” м. Євпаторії, № 115 м. Дніпропетровська, №№ 9, 24, 25 м. Харцизька Донецької області, №№ 14, 20, 48 м. Шахтарська Донецької області, №№ 151, 204, 397 відділу освіти Київської районної ради м. Донецька, №№ 224, 302, 365 Пролетарського району м. Донецька. На констатувальному етапі експерименту брало участь 631 дитина старшого дошкільного віку, 238 вихователів, 35 методистів дошкільних навчальних закладів, 17 інспекторів міських та районних відділів освіти, 189 батьків старших дошкільників; на формуальному етапі – 319 старших дошкільників.

Наукова новизна одержаних результатів: *уперше* розроблено та науково обґрунтовано концептуальні засади організації словникової роботи в дошкільному навчальному закладі (наукові підходи, принципи); розроблено, науково обґрунтовано лінгводидактичну модель розвитку словника дітей старшого дошкільного віку; виявлено та теоретично обґрунтовано педагогічні умови (інтеграція цілеспрямованої словникової роботи в різні види мовленнєвої діяльності (художньо-мовленнєва, навчально-мовленнєва, мовленнєво-ігрова); створення позитивного емоційного тла для занурення дітей у комунікативно-мовленнєве середовище; дотримання послідовності етапів розвитку словника дітей (занурення, орієнтація, диференціація, активне вживання) за пріоритетності індивідуальних форм словникової роботи над загальногруповими;

взаємодія дошкільного навчального закладу з родинами в роботі з розвитку словника дітей); розкрито сутність поняття „розвиток словника дітей старшого дошкільного віку” з позицій різних наукових підходів; виявлено особливості розуміння значення слів та використання їх дітьми в різних видах мовленнєвої діяльності; визначено критерії (мотиваційний із показниками: інтерес до змісту слова; ініціативність слововживання; прагнення до словотворення та словозміни; когнітивно-змістовий, що виявляється в точності слововживання; кількості та доречності слів, які вживає дитина в тематичних групах; розуміння значення слів і вмінні їх пояснити; експресивно-оцінний, показниками якого є наявність у мовленні образних виразів, приказок, прислів'їв, експресивної лексики; взаємооцінка правильності вживання іншими слів лексичного запасу; самооцінка правильності вживання власної лексики); визначено тенденції та стадії розвитку словника старших дошкільників; *уточнено* поняття „слово”, „лексика”, „лексичне значення слова”, „словникова робота”, характеристику кількісного та якісного обсягу словникового запасу дітей старшого дошкільного віку; *набули подальшого розвитку* теорія та методика словникової роботи зі старшими дошкільниками.

Теоретична значущість дослідження полягає у визначенні та науковому обґрунтуванні психологічних, лінгвістичних, психолінгвістичних і лінгводидактичних підходів до організації словникової роботи; систематизації методів, прийомів, технологій словникової роботи з дітьми старшого дошкільного віку; характеристиці принципів організації словникової роботи з дітьми старшого дошкільного віку.

Практична значущість дослідження полягає в розробці та можливості застосування експериментальної методики розвитку словника старших дошкільників у різних видах мовленнєвої діяльності (художньо-мовленнєва, навчально-мовленнєва, мовленнєво-ігрова) у практиці дошкільних навчальних закладів; у цілеспрямованому застосуванні мовно-ігрового трансформера-тренажеру „Малятко-мовлятко”. Розроблений, експериментально перевірений методичний супровід організації лексичної роботи в дошкільному навчальному закладі (система занять, мовленнєві завдання, вправи, ігри) може бути успішно використаний для підвищення якості словникової роботи передусім у дошкільних закладах полімовного регіону. Запропоновано систему роботи, що базується на засвоєнні дітьми лексики на рівні усвідомлення та вживання слів у мовленні. Одержані експериментальні результати розширюють і збагачують традиційні підходи до організації словникової роботи, її інтеграції в різні види мовленнєвої діяльності (художньо-мовленнєва, навчально-мовленнєва, мовленнєво-ігрова). Підготовлено навчально-методичний посібник „Технології розвитку словника дошкільників”. Розроблено програму та започатковано роботу постійно дієвого семінару для вихователів дошкільних

навчальних закладів „Організація словникової роботи в дошкільному навчальному закладі”. Результати дослідження можуть використовуватися під час лекцій і семінарських занять із дисципліни „Дошкільна лінгводидактика” в педагогічних вищих навчальних закладах, педколеджах, інститутах післядипломної освіти педагогічних працівників, а також у розробці програм і методичних посібників для роботи з дошкільнятами. Запропонована лінгводидактична модель розвитку словника старших дошкільників розкриває динаміку змін ролі дорослого („дорослий-дитина”, „дитина-дорослий”, „дитина-дитина”, „батьки-дитина”) залежно від рівня розвитку словника дітей старшого дошкільного віку, моделі навчально-методичного забезпечення і може бути впроваджена в роботу дошкільних навчальних закладів різного типу.

Результати дослідження впроваджено в практику роботи педагогів дошкільних навчальних закладів № 38 м. Ялти (акт про впровадження № 3 від 04.09.2009 р.), № 6 м. Ялти (акт про впровадження № 1 від 15.01.2009 р.), № 37 „Лелека” м. Євпаторії (акт про впровадження № 1 від 02.11.2009 р.), № 115 м. Дніпропетровська (акт про впровадження № 2 від 07.09.2010 р.), №№ 9, 23, 24, 25 м. Харцизька Донецької області (акт про апробацію № 2 від 15.03.2009 р.), №№ 13, 14, 20, 48 м. Шахтарська Донецької області (акт про впровадження № 27 від 04.02.2008 р.), №№ 56, 17 Мар’їнського району Донецької області (акт про впровадження № 3 від 04.06.2009 р.), №№ 151, 204, 397 відділу освіти Київської районної ради м. Донецька (акт про впровадження № 2 від 10.12.2008 р.), № № 224, 302, 333, 365 Пролетарського району м. Донецька (акт про впровадження № 2 від 10.12.2008 р.) і в лекційному курсі, який читався в Республіканському вищому навчальному закладі „Кримський гуманітарний університет” (м. Ялта) (акт про впровадження № 26/02 від 20.11.2008 р.), Бердянському державному педагогічному університеті (акт про впровадження № 32/01 від 11.02.2009 р.), Комунальному закладі „Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти (акт про впровадження № 452 від 23.12.2010 р.), Слов’янському державному педагогічному університеті (акт про впровадження № 68-10-262б від 21.10.2010 р.).

Достовірність результатів дослідження забезпечена теоретичним обґрунтуванням вихідних положень експериментальної роботи, адекватністю її методів предмету та завданням, поєднанням кількісного та якісного аналізу, репрезентативністю вибірки, статистичною значущістю здобутих показників, конкретністю математичної обробки, значним обсягом емпіричних даних, тривалим масовим експериментом.

Апробація та впровадження результатів дисертації. Основні результати дослідження доповідалися, обговорювалися на науково-практичних і науково-методичних конференціях, семінарах різного рівня: *міжнародних* („Дні науки 2005”, „Дні науки 2006”

(Дніпропетровськ, 2005, 2006); „Иновационные подходы к профессиональной подготовке педагогических кадров: опыт и пути решения” (Барановичи, 2006); „Розвиток освіти в умовах поліетнічного регіону” (Ялта, 2007, 2009); „Професіоналізм педагога в контексті Європейського вибору України” (Ялта, 2007, 2008, 2009); „Розвиток міжнародного співробітництва в галузі освіти у контексті Болонського процесу” (Ялта, 2008)); *всеукраїнських* („Професіоналізм педагога” (Ялта, 2004); „Январские педагогические чтения: актуальные проблемы модернизации образовательного процесса” (Симферополь, 2006); „Гуманітарні проблеми становлення сучасного фахівця” (Київ, 2006); „Професіоналізм педагога у контексті Європейського вибору України” (Ялта, 2006); „Мова як чинник формування громадянина України” (Запоріжжя, 2008)); *науково-методичних семінарах* та звітних наукових конференціях Республіканського вищого навчального закладу „Кримський гуманітарний університет” (м. Ялта) впродовж 2004–2010 рр. Ключові положення дослідження обговорювалися та набули позитивної оцінки на засіданнях кафедр педагогіки та управління навчальними закладами, педагогічної майстерності вчителів початкових класів і вихователів дошкільних закладів, української філології та методик викладання, методик дошкільної та початкової освіти Республіканського вищого навчального закладу „Кримський гуманітарний університет” (м. Ялта), методик дошкільної та початкової освіти Луганського національного університету імені Т. Г. Шевченка впродовж 2004–2010 рр.

Публікації. Теоретичні положення, висновки та рекомендації дисертаційного дослідження знайшли відображення в 62 опублікованих роботах, із них 43 статті в науково-фахових виданнях України, 14 статей у журналах і збірниках матеріалів конференцій, 2 програмах, 1 монографії, 1 навчальному посібнику, 1 хрестоматії.

Особистий внесок здобувача в роботах у співавторстві полягає: в розробці й упровадженні діагностувальних матеріалів вивчення рівнів розвитку словника старших дошкільників; доборі методичних матеріалів із урахуванням психологічних, вікових, індивідуальних особливостей дітей старшого дошкільного віку; ознайомленні педагогів із експериментальними матеріалами та методикою використання цих матеріалів під час лексичної роботи з дошкільниками; узагальненні власного педагогічного досвіду.

Матеріали кандидатської дисертації „Навчання розповідання дітей старшого дошкільного віку в театралізованій діяльності”, захищеної у 2001 році, в тексті докторської дисертації не використовувалися.

Обсяг і структура дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, п’яти розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел (713 найменувань, із них 21 – іноземною мовою) і 9 додатків на 65 сторінках. У роботі вміщено

13 таблиць, 4 рисунки, що займають 3 самостійні сторінки основного тексту. Загальний зміст дисертації становить 378 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У „Вступі” обґрунтовано актуальність проблеми, визначено мету, завдання роботи, концептуальні засади, сформульовано гіпотезу дослідження, розкрито наукову новизну, теоретичну та практичну значущість отриманих результатів дослідження, подано відомості щодо публікацій автора та структуру роботи.

Перший розділ – „Лінгвістичні засади словникової роботи з дітьми дошкільного віку” – присвячено висвітленню сучасного стану досліджуваної проблеми, обґрунтуванню методологічних засад дослідження, характеристиці семантичної структури слова.

Застосування в якості методологічного – системного підходу до вивчення слова, лексики, мовлення, мовленнєвої діяльності дало змогу встановити їх системні характеристики.

Проблема слова належить до однієї з найбільш дискусійних лінгвістичних проблем, оскільки саме воно (слово) є основною одиницею мови. Аналіз лінгвістичних джерел дозволив констатувати, що слово потребує системного вивчення та розглядається з таких позицій:

- слово як одна з основних мовних одиниць, що має значення, є елементом системи, виявляє себе на лексичному рівні, є складним цілісним системним утворенням;
- загальна „черговість” формування основних підсистем мови, безумовно, витримується в онтогенезі мови, і така сама загальна послідовність у роботі над різними компонентами (підсистемами) мови, що зумовлює потребу дотримання в структурі „мовної роботи” із засвоєння системи мови;
- розгляд питання про внутрішню будову мови, її словниковий склад дозволяє дійти загального методологічного висновку: для формування повноцінних мовних уявлень про знаки мови, успішного засвоєння всієї системи рідної мови необхідне засвоєння знань як про парадигматичну, так і синтагматичну системи мови;
- процес якісного, свідомого розвитку словника відбувається шляхом „обростання” лексичними зв'язками з іншими словами.

Слово виступає центральною одиницею, що пронизує всю мовну систему; основним будівельним матеріалом висловлювань, за допомогою яких реалізується спілкування між людьми; є основною одиницею найменування фактів дійсності, а також сприймань, думок,

почуттів людини, викликаних цими фактами. Слово як мовна одиниця потребує відповідного своїй природі визначення, яке б відмежувало його від найближчих мовних одиниць (морфеми й речення), сусіднього слова. Насамперед потребує аргументації чільне місце слова в системі мови, яке зумовлюється тим, що інші одиниці мови (фонема, морфеми, словосполучення, речення) тією чи тією мірою сприймаються на тлі слова, пов'язані системними відносинами з ним. Слово є представником усіх компонентів мови – фонетики (складається зі звуків мови), лексики (позначає, кодує будь-яке явище дійсності, несе смислове навантаження), граматики (у цьому випадку існує в певній граматичній формі). Статус фонем як одиниць мови визначається її роллю у смисловій і формальній диференціації слів, морфеми як мінімальної значущої одиниці мови – конструюванням слова, а речення як найвищої в ієрархії значущої одиниці мови – словами в ролі його складників (Ш. Баллі, В. В. Виноградов, Г. Глісон, М. Кочерган).

Дослідження різних аспектів тлумачення сутності поняття „слово” як основної одиниці мови свідчить, що в сучасній науці склалися різні підходи до визначення його сутнісних характеристик. Залежно від вживання слова у контексті як особливої форми відображення дійсності, воно виступає поняттям, образом, значенням, символом, знаком, зображенням, а також може бути стимулом до дій. У лінгвістиці значення слова трактується як структура, що складається з кількох ієрархічно пов'язаних між собою субструктур як багатосаровий комплекс, конституювантими якого є семантика, прагматика, синтетика. У результаті термінологічного аналізу уточнено сутність одного з ключових понять дослідження „лексичне значення”, що є узагальненим відображенням однорідних предметів, дій, явищ, якостей, тісно пов'язаним із граматичним значенням і яке полягає у фіксуванні приналежності слова до тієї або тієї частини мови, характеризуючи відносини між їх формоутворювальними варіантами в межах парадигми кожного слова (В. Виноградов, А. Загнітко, Н. Фоміна). До категоріальних ознак слова науковці відносять: внутрішню впорядкованість звуків (складових слова); наголос; лексичне значення; можливість поділу на менші мовні одиниці, морфеми; поєднання з іншими словами в реченні за допомогою змістового, граматичного зв'язку, стилістичну своєрідність, зумовлену сферою та частотністю вживання, приналежністю до певного стилю мови, емоційним забарвленням чи його відсутністю, приналежністю до певного лексичного прошарку (В. Виноградов, І. Вихованець, Д. Ганич, К. Городенська, Н. Зарубіна, Л. Мацько, О. Мацько, О. Сидоренко, М. Шанський, М. Шмельов).

На системність лексики вказують такі факти: можливість тлумачення будь-якого слова іншими словами тієї самої мови; можливість описати семантику слів за допомогою обмеженого числа елементів – семантично найбільш важливих слів, так званих

елементарних слів; системність і впорядкованість об'єктивного світу, що відображений у лексиці (О. Реформатський). Лексика української мови, яка склалась у процесі її тривалого історичного розвитку та становить продукт багатьох епох, є надзвичайно багатою, що дає змогу вербалізувати найтонші відтінки душевних переживань, найскладніші наукові поняття, найрізноманітніші стосунки між людьми, водночас вона безперервно розвивається, що зумовлено розвитком суспільства (Л. Мацько, Л. Паламар, М. Пентилюк). Лексика або словниковий склад, визначаючи змістову, предметну сторону мовлення, найповніше та найточніше репрезентує особу мовця, його розумовий розвиток, рівень його претензій і можливостей, стан загальної та мовленнєвої культури, соціальну позицію.

У другому розділі – **„Психологічні засади розвитку словника в дошкільному віці”** – висвітлено особливості оволодіння дитиною словом в онтогенезі, розуміння дітьми значення слова, визначено психологічні засади розвитку словника дітей дошкільного віку.

Для розуміння механізмів становлення й розвитку словника дитини важливими є наукові положення психологічної науки, пов'язані з характеристиками психічних процесів, що становлять основу розвитку словника.

Вказуючи на значення слова як особливої форми відображення дитиною дійсності, науковці акцентують увагу на його здатності подвоювати світ, викликати будь-які образи незалежно від їх реальної наявності, виступати засобом соціалізації, оволодіння соціальним досвідом (А. Валлон, А. Венгер, Д. Ельконін).

У дослідженні на основі вивчення психолінгвістичної природи розвитку словника дитини з'ясовано особливості оволодіння значенням слова в онтогенезі: встановлення зв'язку „предмет – слово” відбувається на підставі засвоєння дій; свідоме використання понять здійснюється після усвідомлення відношень, залежностей між предметами, явищами, людьми; дія стає більш усвідомленою, якщо поняття опановано; через слово дитина переходить поступово до більш узагальнених форм мислення; специфічність свідомості у відображенні світу реалізується через значення; розуміння мовлення не розвивається паралельно та синхронно зі свідомим використанням слів (Дж. Грін, І. Горелов, А. Залевська, Л. Калмикова, О. Леонт'єв, К. Сєдов, Д. Слобін, О. Шахнарович).

На основі теоретичного аналізу доведено, що розвиток словника дитини невідривний від цілісного процесу розвитку мовлення, залежить від здатності сприймати та розрізняти на слух слова, співвідносити їх звукову форму зі змістом, чітко їх вимовляти; від засвоєння лексичних і граматичних одиниць; розвитку „чуття мови” (О. Гвоздєв, М. Єлісеєва), що зумовлює засвоєння дитиною засобів виразності; на швидкість зростання словника впливають процеси становлення, розвитку органів мовленнєвотворчої системи:

апарату мовлення, мозку – інтелекту й емоційної сфери, дитячої мовленнєвої пам'яті, багатства життєвого досвіду й розвитку видів діяльності (Н. Гавриш, О. Гвоздєв).

Особливості психічного розвитку в старшому дошкільному віці пов'язані зі змінами у психічній сфері. Поступово провідне місце у структурі пізнавальних процесів посідає мислення, в його переході від наочно-дієвого до наочно-образного та логічного. Змістову характеристику інтелектуальної діяльності старших дошкільників визначають словесно-логічні операції: планомірність аналізу, диференційованість узагальнень, абстрагування й узагальнення (Л. Виготський, А. Венгер, О. Дьяченко, Д. Ельконін, О. Леонтьєв).

Розвиток мислення зумовлює збагачення й удосконалення смислової сторони мовлення дошкільника в кількісному та якісному відношеннях. Старший дошкільний вік характеризується новим етапом в опануванні мовлення, яке стає більш контекстним: дитина не тільки ним користується, але й усвідомлює його будову. Серед характерних особливостей розвитку мовлення старших дошкільників науковці також називають: суттєве збагачення словникового запасу (до п'яти тисяч слів), зокрема запасу похідних слів, покращення смислової точності мовлення, зростання питомої ваги поширених і складних речень у зв'язному мовленні; здатність варіювати лексичними значеннями, користуватись узагальнювальними словами, групувати предмети за родовою ознакою, відображати за допомогою слів операції порівняння та зіставлення; появу регульовальної, планувальної й інструктивної функції мовлення, розвиток фонематичного сприйняття (М. Алексєєва, А. Богуш, Л. Калмикова, Г. Лаврентьєва, М. Львов, Г. Смага, Є. Струніна, О. Ушакова, Т. Ушакова, Н. Харченко, С. Цейтлін, В. Яшина та ін.). Поступове зростання складу мовлення є наслідком розширення життєвого досвіду, ускладненням діяльності та спілкування з дорослими.

Підтверджено, що процес розуміння значення слова проходить декілька послідовних стадій: попередня реакція лише на звукову сторону слова, інтонацію, з якою воно вимовляється; орієнтування у значенні окремих слів-назв одиничних знайомих предметів; розуміння значення слів різного ступеня узагальнення. Вивчаючи особливості процесу словотворення, „вибух” якого припадає на початок дошкільного віку з поступовим „згасанням” наприкінці цього періоду, вчені вказують на причини цього явища. Дитина проходить шлях від неусвідомленого узагальнення словотвірних моделей, засвоєних із мовлення дорослих, літературних творів, власного життєвого досвіду до прагнення говорити відповідно до мовних норм, що співпадає із зростаючим дитячим мовленнєвим досвідом (Л. Ельмслєв, М. Жинкін, В. Зінченко, С. Кацнельсон).

Визначено, що оволодіння словотвірними категоріями мовлення складають процеси інтуїтивного аналізу фактів почутого мовлення та пов'язаних із ними екстралінгвальних

відношень, формування на цих засадах мовних узагальнень, їх абстрагування та генералізація. У процесі словотворення відбувається семантичний синтез, для якого характерним є узагальнення значень певних номінацій і формування нової узагальненої номінації, у результаті чого формуються дитячі уявлення про предмети, їх властивості, зв'язки. Ученими (К. Крутій, А. Лаврентьєва, М. Лаврик) виокремлено три етапи оволодіння дошкільниками словотворенням: накопичення в первинному словнику мотивованої лексики, чітке виокремлення морфологічних елементів; використання морфологічних елементів у такому вигляді, в якому вони були виділені у слові, активне засвоєння словотвірних моделей без чергування та зміни основ; засвоєння норм і правил словотворення, самоконтроль, формування критичного ставлення до мовлення.

Одним із чинників активізації творчих процесів у мовленні, становлення мовленнєвотворчої діяльності, в якій діти відображають власні уявлення, емоційний стан, художні фантазії, естетичні переживання, науковці (А. Аніщук, А. Богуш, Л. Березовська, Л. Колунова, С. Макаренко, Ю. Руденко) називають збагаченням словникового запасу.

У третьому розділі – „**Лінгводидактичні засади організації словникової роботи в дошкільному навчальному закладі**” – висвітлено стан означеної проблеми в сучасній теорії лінгводидактики, обґрунтовано наукові підходи, схарактеризовано принципи щодо організації словникової роботи з дітьми старшого дошкільного віку.

Розвиток словника дітей старшого дошкільного віку розглядаємо як процес, пов'язаний із позитивною динамікою кількісних і якісних змін за рахунок засвоєння слів категоріальних груп, що перебувають на різних рівнях осмислення. Існують різноманітні наукові підходи до визначення сутності означеного поняття. Так, один із підходів полягає в наданні пріоритету кількісному накопиченню словника в процесі ознайомлення з довкіллям і художньою літературою (В. Гербова, В. Логінова, Ю. Ляховська, Є. Радіна, Ю. Руденко). Згідно з іншим підходом, разом із кількісним збагаченням словника надзвичайної уваги потребує формування свідомого ставлення дитини до смислової сторони слова, тобто цілеспрямована робота над якісним освоєнням лексики (Л. Колунова, С. Макаренко, Г. Смага, Ф. Сохін, Є. Струніна, В. Харченко та ін.). Доведено, що розвиток словника дітей стимулюється взаємопов'язаним впливом різних видів дитячої діяльності, зокрема художньо-мовленнєвої, навчально-мовленнєвої, мовленнєво-ігрової.

Словникову роботу розуміємо як спеціально організовану діяльність, спрямовану на виховання уваги дітей до змістової сторони слова, мовлення в цілому, розуміння і тлумачення значення слів, на збагачення, активізацію та розвиток словника із застосуванням інтерактивних методів, прийомів, технологій.

Аналіз теоретичних джерел засвідчив, що проблема розвитку словника була предметом наукового інтересу психологів (Л. Виготський, Д. Ельконін, О. Леонт'єв, О. Лурія, С. Рубінштейн), психолінгвістів (А. Арушанова, О. Гвоздєв, І. Зимня, Л. Калмикова, Ф. Сохін, С. Цейтлін, О. Шахнарович), лінгводидактів різних часів (А. Богуш, А. Іваненко, В. Коник, В. Логінова, Н. Савельєва, О. Соловійова, Є. Тихєєва, О. Ушакова, К. Ушинський та ін.), які досліджували особливості розвитку словника дітей, змістові та процесуальні аспекти організації словникової роботи з дошкільниками за основними її напрямками: збагачення та кількісне накопичення словника; уточнення значення слова, його засвоєння, систематизація (упорядкування) словника; активізація лексичного багажу; виховання інтересу до слова.

Сучасні дослідження в галузі дошкільної лінгводидактики присвячено: вивченню особливостей розуміння значення слова дітьми різних вікових груп (Г. Лаврент'єва, О. Саприкіна, Г. Смага), ознайомленню зі словом у різних видах діяльності (С. Макаренко, О. Негневицька, Ю. Руденко), опануванню узагально-вального значення слів (Л. Колунова, М. Кольцова, В. Макарова, Є. Струніна, В. Харченко, Н. Юр'єва), різноманітним аспектам організації словникової роботи з дітьми (Н. Астахова, А. Богуш, В. Яшина та ін.). У ході досліджень доведено необхідність активного включення лексичних вправ у різні види дитячої діяльності; цілеспрямованої роботи з виховання уваги дошкільників до змістової сторони слова, його семантики, уточнення значень слів, збагачення зв'язків слова з іншими словами, що сприяє розвитку точності слововживання, формуванню образності мовлення.

Вивчення лінгводидактичної сутності процесу розвитку словника дітей дошкільного віку дало змогу схарактеризувати основні елементи лінгводидактичної системи, до яких ми відносимо: мету, зміст, принципи, засоби, форми, методи та прийоми, педагогічні умови сприяння розвитку словника дітей. Реалізація мети та змісту передбачала дотримання принципів як вихідних положень, що покликані визначити стратегію та тактику навчання. Основні загальнопедагогічні принципи слугували провідним методологічним орієнтиром для концептуально-теоретичної побудови моделі розвитку дитячого словника. До спеціальних принципів словникової роботи на основі вивчення наукових досліджень (А. Богуш, К. Крутій, Л. Кулибчук, С. Макаренко, Ю. Руденко, Л. Федоренко та ін.) відносимо: принцип єдності розвитку словника зі сприйманням, мисленням; принцип опори на вже наявний словниковий запас дітей під час уведення нових слів; взаємозв'язку видів діяльності як джерела розвитку словника; тематичний принцип організації словникової роботи; зв'язку лексичної роботи з емоційною сферою дитини; вербального супроводу процесу занурення дитини в активну пізнавальну

діяльність; принцип тлумачення змісту слова; актуалізації словника на основі встановлення логічних зв'язків; урахування характеру мовленнєвого середовища; багатоваріантності.

Найбільш ефективними методами та прийомами розвитку словника старших дошкільників є лексичні вправи, перегляд театралізованих вистав, читання художніх творів, ігри, сюжетно-рольові ігри, полілоги, діяльнісні групові проекти; засобами – художня література, театр, гра, спілкування з однолітками та дорослими. Означені методи, прийоми, засоби дозволяють реалізувати ключову ідею методики розвитку словника дітей старшого дошкільного віку в різних видах діяльності (художньо-мовленнєва, навчально-мовленнєва, мовленнєво-ігрова), що полягає в багаторівневій організації словникової роботи на різних етапах навчання: занурення, орієнтації, диференціації, активного вживання.

Фундаментальними для розробки змісту та лінгводидактичної моделі організації словникової роботи в ході дослідження слугували наукові положення про діяльнісну природу розвитку словника, згідно з якою цей процес відбувається в мовленнєвій діяльності, що супроводжує інші види діяльності, водночас може бути предметом спеціального інтересу, спостереження в самоцінній мовленнєвій діяльності, мотив виникнення якої лежить у ній самій і не може бути задоволеним ні в якій інший спосіб, крім мовленнєвого.

Вихідними для характеристики діяльнісної природи мовлення слугували положення про: багатоаспектність поняття „діяльність”, що визначається вченими як різновид активності, характерний для людини; спосіб буття людини, здатність змінювати дійсність; динамічна модель взаємодії, кореляції об'єкта з об'єктивною реальністю, у процесі якої виникає репродукція – втілення в об'єкті психічної моделі, реалізації відношень самого суб'єкта до об'єктивної дійсності; спосіб існування людини, всебічний процес перетворення нею довколишньої та соціальної реальності у відповідності з її потребами, метою й завданнями; специфічна людська та предметно спрямована активність особистості (Л. Виготський, П. Гальперін, В. Давидов, Д. Ельконін, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн та ін.); предметність – одну з основних характеристик діяльності, що виступає як можливість виражати в собі об'єктивні якості предметів, серед яких діє суб'єкт; чітку структуру (мотив, мету, дії, операції, особисті настанови й результати (продукти) діяльності), спільну для різних видів діяльності. У нашому дослідженні діяльність виступає як засіб, умова й джерело розвитку словника.

Життя дитини супроводжується різними видами діяльності, у процесі яких вона набуває певних знань, здійснюється її психічний розвиток, збагачення форм пізнання

довкілля, засвоєння суспільного досвіду, норм і правил взаємовідносин між людьми, відбувається соціалізація. З розвитком дитини розвивається й сама діяльність, з'являються нові, більш складні види діяльності; на кожному віковому етапі розвитку дошкільника є відповідна провідна діяльність (Л. Божович, Л. Виготський, Д. Ельконін, О. Запорожець, В. Котирло, О. Леонтьєв та ін.). Одним із ключових видів діяльності як у дошкільному дитинстві, так і впродовж усього життя людини, є мовленнєва діяльність, яка має таку ж структуру, як і будь-яка інша діяльність, тобто передбачає постановку мети, планування та здійснення плану, зіставлення мети й результату (А. Богуш).

У межах лінгвістичного підходу мовленнєва діяльність розглядається як один із трьох аспектів мови паралельно з „психічною організацією”, „мовною системою”, „мовним матеріалом”, що охоплює суму окремих актів говоріння та розуміння (Л. Щерба); психологічного – визначається однаково з іншими видами пізнавальної діяльності людини як форма спілкування, опосередкована мовою, що історично склалась у процесі матеріальної перетворювальної діяльності людей (Л. Виготський, О. Леонтьєв); психолінгвістичного – характеризується як процес використання мови для спілкування під час будь-якої іншої людської діяльності; специфічний вид діяльності (деяка абстракція), що не співвідноситься безпосередньо з „класичними” видами діяльності (пізнавальною, ігровою, навчальною) (І. Зимняя, О. Леонтьєв).

Виходячи з вищезазначеного, діяльнісний підхід до організації лексичної роботи полягає в усвідомленні навчання мови як специфічної діяльності, в процесі якої дитина засвоює лексико-граматичний склад рідної мови.

Важливою для дослідження є думка про активну позицію особистості в опануванні будь-якої діяльності для формування відповідної компетентності (Н. Бібік, А. Богуш, О. Дрогайцев, Ю. Караулов, О. Пометун). До видів мовленнєвої компетентності як орієнтовних показників оволодіння мовленнєвою діяльністю А. Богуш відносить лексичну, фонетичну, граматичну, діалогологічну, комунікативну, формування яких відбувається переважно в процесі навчання мовлення. Водночас науковці підкреслюють необхідність створення сприятливих умов для закріплення й актуалізації набутих дошкільниками знань і лексичних умінь в інших видах діяльності (Л. Алексеєнко-Лемовська, О. Аматыєва, О. Сап-рикіна, С. Чемортан).

Результат опанування лексики, що є центральним завданням дослідження, – набуття лексичної компетентності як здатності миттєво викликати з довгострокової пам'яті доречне слово, залежно від конкретного завдання, включаючи його в мовленнєвий ланцюг. Ми усвідомлюємо формування цього виду компетентності як центральний аспект опанування мови, адже він передбачає знання вокабуляру в межах вікового періоду,

правил будови слова, здатність адекватно використовувати лексеми, доречно вживати образні вирази, прислів'я, приказки, фразеологічні звороти в різних мовленнєвих ситуаціях. Центральною ланкою в роботі над засвоєнням лексичного матеріалу є розвиток лексичних навичок: інтуїтивно-правильного утворення, розуміння, використання лексичного запасу на основі мовленнєвих зв'язків між слухо-мовленнєвомоторною та графічною формами слова та його значенням. Лексична правильність мовлення визначається сталістю лексичних мовленнєвих навичок, а рецептивні лексичні навички – як розпізнавання та розуміння лексичних одиниць активного, пасивного мінімумів при їх сприйнятті й аудіюванні. Змістову лінію словникової роботи складають: пасивний і активний словник у межах віку, що налічує слова з основним і переносним значенням, синоніми, омоніми, антоніми, багатозначні слова, однокореневі слова; образні вирази, прислів'я, приказки, фразеологічні звороти (А. Богуш). На розвиток словника дошкільників інтегровано впливають три взаємопов'язані види мовленнєвої діяльності: говоріння, слухання, читання. Від того, наскільки в дитини сформовані навички цих видів мовленнєвої діяльності, залежить ефективність розвитку словника.

У четвертому розділі – **„Стан словникової роботи та розвитку словника дітей старшого дошкільного віку в дошкільних навчальних закладах”** – подано результати діагностики стану словникової роботи в дошкільних навчальних закладах; на основі визначених критеріїв і показників схарактеризовано рівні розвитку словника дітей старшого дошкільного віку.

Експериментальна робота проводилась переважно в дошкільних навчальних закладах, для яких характерним було полімовне середовище, що і спричинювало специфіку в організації словникової роботи з дітьми. Мета констатувального етапу – з'ясування стану словникової роботи з дітьми в сучасній практиці дошкільних навчальних закладів. Означена робота здійснювалась у таких напрямках: анкетування вихователів і педагогів-методистів дошкільних навчальних закладів; анкетування методистів та інспекторів районних, міських, обласних відділів освіти; аналіз планів навчально-виховної роботи дошкільних навчальних закладів; аналіз варіативних програм для дошкільних навчальних закладів; аналіз відвіданих занять із метою виявлення характеру словникової роботи з дітьми.

У ході роботи з педагогічними кадрами виявлено недостатній рівень обізнаності вихователів дошкільних навчальних закладів із технологіями розвитку словника старших дошкільників, зокрема тих, для яких українська мова не є рідною. Виявлено труднощі в організації словникової роботи, що відчують вихователі дошкільних навчальних закладів, а саме: обмеження цілеспрямованої словникової роботи межами навчального

заняття, недостатнє володіння сучасними технологіями лексичної роботи за сферами життєдіяльності дитини; змішування понять „система роботи”, „методика”, „технологія”, „модель”, „метод”; невміння добирати ефективні методи та прийоми словникової роботи; недостатнє опанування методики словникової роботи.

Аналіз планів навчально-виховної роботи вихователів дошкільних навчальних закладів засвідчив використання педагогами однотипних форм лексичної роботи з дітьми: вивчення закличок, читання віршів, проведення мовленнєвих ігор і поповнення словникового запасу дітей за темою дня. Серед методів розвитку словника дошкільників, що переважають на заняттях, лише дидактичні ігри (словесні та настільно-друковані). Серед прийомів лексичної роботи респонденти назвали: пояснення, словесний коментар, тлумачення значення, зіставлення слів, близьких за змістом, запитання на уточнення розуміння, повторення. Констатовано, що недостатньо проводиться індивідуаль-на робота зі збагачення, уточнення й активізації словника дітей у повсякденному житті.

Результати анкетування завідувачів і методистів дошкільних навчальних закладів засвідчили, що вони визначають рівень лексичної роботи як задовільний. Із-поміж ефективних методів лексичної роботи називають спостереження, читання художніх творів, розгляд репродукцій картин, малюнків, рисунків і бесіди за їх змістом, відгадування та складання загадок, лексичні та дидактичні ігри. З-поміж форм контролю та методичної допомоги керівники дошкільних навчальних закладів виділяють відвідування груп, ознайомлення з роботою вихователя в галузі розвитку мовлення, перевірку планів навчально-виховної роботи педагогів. Майже не вивчається і не враховується розвивально-виховний потенціал взаємодії дошкільних навчальних закладів із родинами в аспекті розвитку словника дітей.

Аналіз чинних програм навчання та виховання в дошкільному навчальному закладі дозволив дійти висновку щодо наявності потенційних можливостей розширення програмового матеріалу для розвитку словника дітей. Результати аналізу занять із дітьми старшої групи засвідчили, що майже на кожному занятті зустрічаються типові помилки в організації лексичної роботи з дітьми: невідповідність змісту заняття заявленій темі; недостатня увага до лексичної роботи; нерозв'язання програмних завдань; пріоритет мовлення вихователя; недостатня мовленнєва активність дітей на заняттях.

Для виявлення рівнів розвитку словника старших дошкільників у дослідженні визначено критерії та показники: *мотиваційний* із показниками: інтерес до змісту слова; ініціативність слововживання; прагнення до словотворення та словозміни; *когнітивно-змістовий*, що виявляється в точності слововживання; кількості та доречності слів, які вживає дитина в тематичних групах; розумінні значення слів і вмінні їх пояснити;

експресивно-оцінний, показниками якого є наявність у мовленні образних виразів, приказок, прислів'їв, експресивної лексики; взаємооцінка правильності вживання іншими слів лексичного запасу; самооцінка правильності вживання власної лексики.

На підставі визначених критеріїв та показників схарактеризовано п'ять рівнів розвитку словника дітей старшого дошкільного віку: високий, вище середнього, середній, нижче середнього, недостатній.

Високий рівень розвитку словника дітей характеризувався стійким інтересом до змісту слова. Діти виявляли ініціативність під час слововживання, прагнули до словотворення та словозміни; влучно вживали слова. У словнику старших дошкільників, яких віднесено до означеного рівня, нараховується десять і більше слів різних частин мови за кожною із запропонованих тем. Діти старшого дошкільного віку розуміють пряме та переносне значення слів і вміють їх пояснити, навести приклади з власного життя. У мовленні дітей наявні образні вирази, приказки, прислів'я (5 і більше); експресивна лексика; вони здатні до самооцінки й оцінки правильності вживання лексики іншими.

Діти, рівень розвитку словника яких визначено як **вище середнього**, виявили стійкий інтерес до змісту слова, ініціативність слововживання; в їхньому мовленні спостерігалось прагнення до словотворення та словозміни. Для таких дітей властива точність слововживання. У словнику дітей за кожною із запропонованих тем нараховувалося до восьми слів різних частин мови. Діти виявили розуміння прямого та переносного значення слів, уміння їх пояснити; у мовленні присутні образні вирази, приказки, прислів'я (3–4); наявна експресивна лексика. Діти здатні до оцінки правильності вживання лексики іншими, водночас самооцінка правильності вживання лексики не завжди є адекватною.

Для старших дошкільників із **середнім рівнем** розвитку словника властивий стійкий інтерес до змісту слова, ініціативність слововживання, прагнення до словотворення та словозміни. Такі діти досить точно вживали слова у власному мовленні; у їхньому словнику за кожною із запропонованих тем не менше п'яти слів різних частин мови. Діти виявляли розуміння прямого значення слів і вміння їх пояснити, а тлумачення переносного значення викликало в них певні труднощі. У мовленні дітей наявні образні вирази, приказки, прислів'я (1–2), експресивна лексика; вони здатні до оцінки правильності вживання лексики іншими, однак відсутня самооцінка вживання лексики.

Діти **рівня нижче середнього** відрізнялися стійким інтересом до змісту слова; словник за кожною із запропонованих тем нараховував до трьох слів різних частин мови. Старші дошкільники розуміли значення слів, уміли їх пояснити; в мовленні рідко зустрічались образні вирази, приказки. Діти майже не виявляли ініціативи при слововживанні, уникали виконання завдань на словотворення та словозміну. Для

мовлення таких дітей не була характерною точність слововживання, експресивна лексика; вони не здатні до оцінки мовлення інших і самооцінки правильності вживання лексики.

Для дітей **недостатнього рівня** розвитку словника властивий нестійкий інтерес до змісту слова; спостерігалася відсутність ініціативності слововживання, прагнення до словотворення та словозміни, точності слововживання. Словник старших дошкільників за кожною із запропонованих тем нараховував не більше двох слів різних частин мови; діти виявляли розуміння прямого значення слів, але не завжди вміли їх пояснити, не розуміли переносного значення слів. У мовленні дітей відсутні образні вирази, приказки, прислів'я, експресивна лексика; вони не здатні до оцінки правильності вживання лексики іншими та самооцінки.

До кожного з визначених критеріїв і показників добиралися діагностувальні методики з тем: „Пори року”, „У крамниці”, „Я”, „Спорт”, „Квіти”, „Українські народні казки, загадки, прислів'я, приказки”, „Дружба”, „Подорож”, „Професії. Ремесла”, „Іграшки”. Запропоновані завдання передбачали створення ситуацій стимульованого мовлення (з опорою на літературний текст, картинку, за зразком вихователя); предметно-орієнтованого спілкування з дорослим (бесіда, діалог, полілог), міжособистісного спілкування з однолітками та дорослими (дружня розмова), нестимульованого мовлення (ігрова діяльність), а також спостереження за рівнем побутового спілкування (у процесі виконання доручення, дії). Мовленнєвий продукт дітей фіксувався у протоколах, оцінювався за 5-ти бальною шкалою.

Як засвідчив аналіз результатів констатувального експерименту, високий рівень розвитку словника виявлено у 5,6% дітей експериментальної та 5,3% – контрольної груп, рівень вище середнього виявили лише 9,3% старших дошкільників експериментальної та 9,6% – контрольної груп; на середньому рівні перебували 11,6% респондентів експериментальної та 11,5% – контрольної груп; рівень нижче середнього засвідчили 38,2% старших дошкільників експериментальної та 37,8% – контрольної груп; недостатній рівень – 35,3% дошкільників експериментальної та 35,8% – контрольної груп, що підтвердило необхідність проведення цілеспрямованої системної роботи з розвитку словника дітей старшого дошкільного віку.

У п'ятому розділі – „**Лінгводидактична модель розвитку словника дітей старшого дошкільного віку**” – представлено матеріали дослідження ефективності методики розвитку словника старших дошкільників на основі різнорівневої її організації та педагогічних умов реалізації розробленої методики; подано її змістовий аспект, що інтегрувався в різні види мовленнєвої діяльності; репрезентовано порівняльну

характеристику рівнів розвитку словника дітей старшого дошкільного віку на констатувальному та прикінцевому етапах експерименту.

Теоретичними засадами організації експериментального дослідження виступили: культурно-історична теорія розвитку психіки дитини (Л. Виготський) та культурологічна концепція розвитку мовлення і навчання мови (В. Гумбольдт, М. Каган, В. Маслова, В. Мухіна, О. Потебня, Є. Тарасов та ін.); наукові праці, в яких представлено комунікативний та діяльнісний підходи до розвитку мовлення (А. Богуш, І. Зимня, О. Леонтєв, М. Лісіна, І. Луценко, А. Маркова, Т. Піроженко та ін.); системний підхід до розвитку словника дітей дошкільного віку (А. Аверьянов, Ю. Бабанський, Т. Ільїна, О. Ільченко, М. Каган, О. Уємов, П. Фролов та ін.); принципи організації словникової роботи (А. Богуш, І. Зимня); стадіальний характер розвитку дитячої активності (М. Алексєєва, А. Богуш, В. Яшина та ін.); змістові лінії Базового компонента дошкільної освіти (А. Богуш, Н. Гончаренко, Т. Піроженко, О. Хорошковська).

У межах діялісного підходу до розвитку психіки дитини (Б. Ананьєв, Л. Виготський, О. Леонтєв, С. Рубінштейн та ін.) свідомість і діяльність розглядаються в єдності, оскільки діяльність розуміють як умову виникнення, чинник формування, об'єкт спрямування свідомості людини; форму активності людини; регулятор поведінки й дій людини. Оскільки людина живе в соціумі, що забезпечує її життєдіяльність і розвиток через спілкування (комунікацію) з іншими, то зміст спілкування, стосунки та взаємовідносини відображено в мові. Отже, мова виступає знаряддям спілкування, засобом пізнання довкілля і культури народу.

Наступним теоретичним підґрунтям організації дослідження виступило врахування лінгвістичних, психологічних механізмів розвитку словника. Розвиток словника – це складний процес, який залежить від багатьох чинників. При організації експериментального дослідження було враховано наукові доробки вчених (А. Богуш, Н. Гавриш, Г. Смага, В. Яшина та ін.) щодо стадійного характеру загальної активності дітей, які використано для виокремлення стадій розвитку словника старших дошкільників.

Проведенню експериментальної роботи передувала робота з педагогами, а саме: започатковано роботу постійно діючого семінару для вихователів „Організація словникової роботи в дошкільному навчальному закладі”, який відбувався один раз на місяць. Перше засідання носило суто теоретичний характер й організовувалося з метою підвищення рівня теоретико-методичних знань педагогів щодо організації словникової роботи. Тобто педагогам запропонували інформацію з проблеми розвитку словника дитини, її лінгвістичних, психолінгвістичних, лінгводидактичних основ, методів і прийомів, засобів, форм організації словникової роботи. Наступні засідання носили практико-орієнтований

характер: вихователів дошкільних навчальних закладів детально знайомили з методикою організації словникової роботи, технологіями розвитку словника дошкільників; педагогам було запропоновано систему занять відповідно до визначених нами тематичних груп („Я”, „Іграшки”, „Дружба”, „Пори року” та ін.), мовленнєві завдання, вправи, ігри, тематичні словнички-мінімуми.

Експериментальну роботу проводили в тісній взаємодії дошкільного навчального закладу з родинами, оскільки сім'я є першим соціальним інститутом, де здійснюється виховання дитини. Суспільна цінність і соціально-психологічне значення сім'ї зумовлене відображенням у ній безпосереднього життя, вихованням дітей, передаванням від старшого покоління молодшому соціального досвіду, цінностей, культури, мови, формування індивідуальної свідомості (Л. Орбан-Лембрик). Саме від батьків дитина чує українське слово, з ними спілкується українською мовою, закріплюючи той матеріал, що вивчала на занятті. Для успішного співробітництва педагогів із батьками використовували різноманітні форми взаємодії: батьківські збори, анкетування, сімейні клуби, спільні свята, індивідуальні та групові консультації, тренінги. Під час взаємодії з батьками дітей вихователі передусім приділяли увагу спілкуванню з ними, проводили письмове опитування, відповіді якого допомагали у складанні перспективного плану взаємодії дошкільного закладу та батьків щодо розвитку дитячого словника. Безперервний зв'язок із батьками здійснювався за допомогою колективної, індивідуальної, наочної форм роботи.

На допомогу вихователям і батькам було розроблено мовно-ігровий трансформер-тренажер „Малятко-мовлятко” (перекидні картонні аркуші, розміщені в декілька стовпчиків, кожен із яких відповідав частинам мови (іменники, дієслова, прикметники, прийменники). На кожному перекидному аркуші розташовано певне зображення предмета, дії, ознаки або написано прийменник. Перекидаючи картки, дитина самостійно добирала необхідні слова та складала речення, коротенькі розповіді. Трансформер-тренажер стимулював власне мовлення дитини, збагачував, уточнював, активізував її словник. Діти разом із батьками пропонували нові варіанти використання трансформера-тренажера; вихователі розробляли варіанти ускладнень.

У дослідженні було розроблено й упроваджено лінгводидактичну модель розвитку словника старших дошкільників, що включала три послідовні етапи роботи: збагачувально-репродуктивний, навчально-уточнювальний, продуктивно-розвивальний (див. рис.). Поетапна побудова лінгводидактичної моделі розвитку словника старших дошкільників безпосередньо пов'язана з етапами розвитку словника дітей: занурення, орієнтації, диференціації, активного вживання. Розвиток словника старших дошкільників на етапі занурення відбувався через демонстрацію, показ театралізованих вистав на основі

художніх творів; на етапі орієнтації діти відтворювали невеликі літературні сюжети; на етапі диференціації старші дошкільники брали участь у розробці сценаріїв і підготовці вистав; на етапі активного вживання діти вільно вживали українську лексику у власному мовленні.

На кожному з етапів роботи було визначено відповідні педагогічні умови, провідний вид діяльності, що тісно співвідносився з етапами розвитку словника дитини та методичними діями дорослого. Зокрема, на першому етапі – збагачувально-репродуктивному – провідним видом діяльності була художньо-мовленнєва, відбувалось занурення дітей у лексику. На цьому етапі реалізовували педагогічну умову – створення позитивного емоційного тла для занурення дітей у комунікативно-мовленнєве середовище.

Провідним видом діяльності на другому етапі – була навчально-уточнювальному – навчально-мовленнєва діяльність, відбувалась орієнтація дошкільників у лексичному запасі. На другому етапі реалізовували педагогічну умову – взаємодія дошкільного навчального закладу з родинами в роботі з розвитку словника дітей. На третьому етапі – продуктивно-розвивальному – провідною була мовленнєво-ігрова діяльність, відбувалась диференціація слів і їх активне вживання у мовленні. На цьому етапі реалізовували таку педагогічну умову, як інтеграція цілеспрямованої словникової роботи в різні види мовленнєвої діяльності (художньо-мовленнєва, навчально-мовленнєва, мовленнєво-ігрова).

Упродовж усіх етапів роботи реалізовували таку педагогічну умову, як дотримання послідовності етапів розвитку словника дітей (занурення, орієнтація, диференціація, активне вживання) за пріоритетності індивідуальних форм словникової роботи над загальногруповими.

У дослідженні розроблено й експериментально перевірено методику розвитку словника старших дошкільників у різних видах мовленнєвої діяльності (художньо-мовленнєва, навчально-мовленнєва, мовленнєво-ігрова), специфіка якої полягає в тому, що експериментальна робота чітко співвідносилась із етапами розвитку словника дітей (занурення, орієнтація, диференціація, активне вживання).

Методика є системою педагогічних дій і різнорівневої організації навчання: на рівні партнерської взаємодії „вихователь – діти”, „діти – діти”, „дитина – діти”, „дитина – батьки”; на рівні створення належного дидактико-методичного забезпечення; на рівні впровадження поетапної методики навчання, де кожен із етапів, маючи специфічну мету та відповідні їй зміст, методи та форми роботи, виступає водночас органічною складовою безперервного процесу розвитку словника.

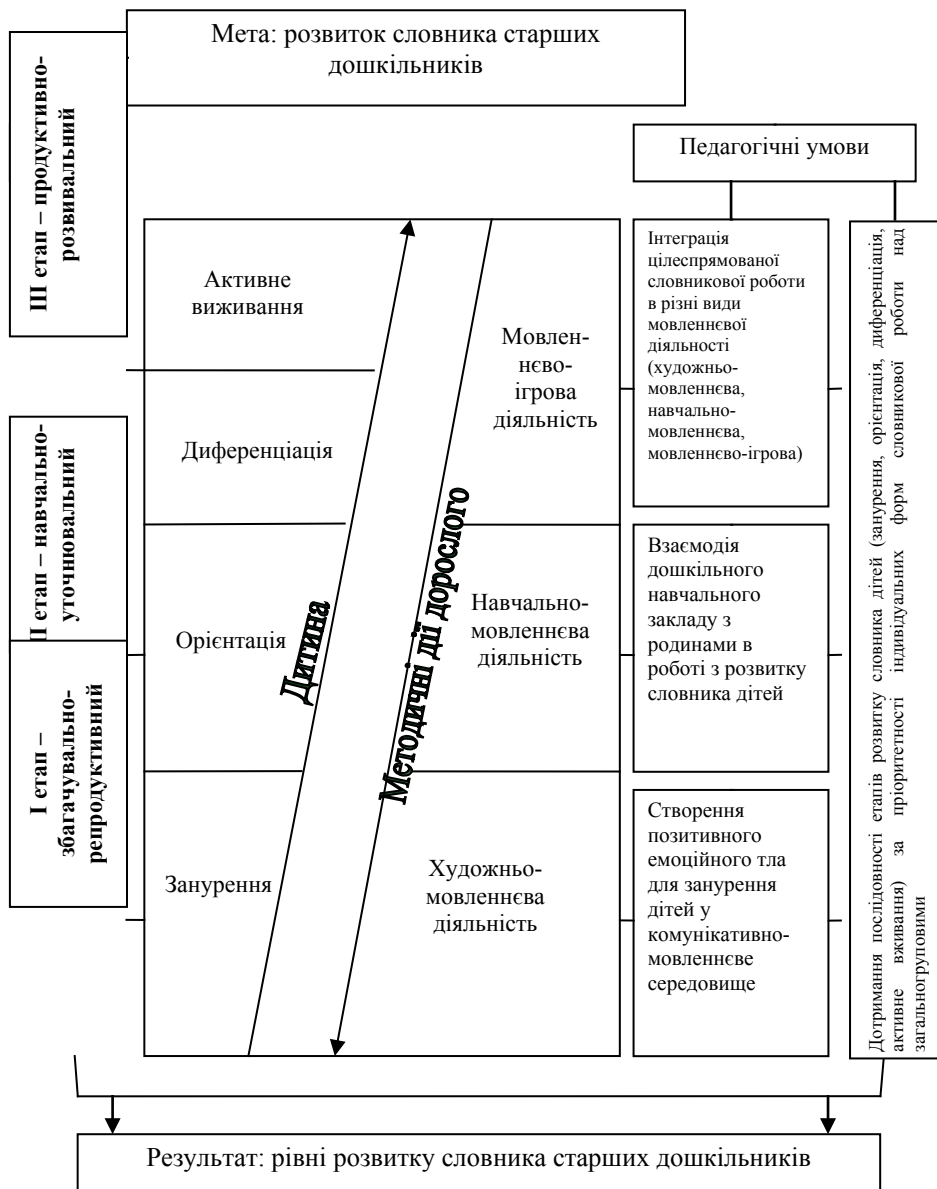

Рис. Лінгводидактична модель розвитку словника старших дошкільників

Оскільки експериментальна робота проводилась у полімовних регіонах (Крим, Донбас), специфіка методики полягала в тому, що її можна широко застосовувати як у російськомовних, так і в україномовних ДНЗ. Окрім того, відбувалась інтеграція різних видів дитячої діяльності: художньо-мовленнєвої, навчально-мовленнєвої, мовленнєво-ігрової. Перед початком експериментальної роботи визначено тематичні групи („Я”, „Іграшки”, „У крамниці”, „Дружба”, „Професії. Ремесла”, „Пори року”, „Квіти”, „Спорт”, „Подорож”, „Українські народні казки, загадки, прислів'я, приказки”) та розроблено тематичні словнички-мінімуми в межах означених груп. Робота здійснювалась за кожним із виокремлених на констатувальному етапі показників.

На першому етапі – *збагачувально-репродуктивному* – відбувалося занурення старших дошкільників в україномовне середовище. Зокрема, діти засвоювали кращі

форми літературної мови, що сприяло збагаченню словника, розумінню значення слів, виховувало інтерес до слова. Засобами розвитку словника на означеному етапі виступили твори художньої літератури, театралізовані вистави. Дорослий посідав позицію організатора мовленнєвого спілкування, а дитина – позицію слухача, співрозмовника, репродуктивного діяча. Під час перегляду театралізованих вистав, читання літературних текстів, ігрових вправ діти занурювались у комунікативно-мовленнєве середовище. Для реалізації першого етапу дібрано відповідний дидактико-методичний супровід, зокрема: ігрові вправи („Лото-малюнки”, „У ресторані”), перегляд театралізованих вистав, вправи („Поміркуй”, „Казки”, „Квіти”, „Чужі та рідні слова”, „Ми – кухарі”, „Подорож”, „Пограємо з іграшками”, „На баштані”); читання літературних текстів. Запропонований дидактико-методичний супровід сприяв розвитку інтересу старших дошкільників до змісту слова, ініціативності слововживання, прагнення до словотворення та словозміни. По завершенні першого етапу роботи прогнозувався такий результат: виховання стійкого інтересу до змісту слова, ініціативність слововживання, вміння змінювати запропоновані слова та створювати власні.

На другому етапі – *навчально-уточнювальному* – відбувалась орієнтація дитини у словниковому запасі та диференціація у навчально-мовленнєвій діяльності, що дозволяло старшим дошкільникам систематизувати словник, забезпечувало засвоєння синонімів, антонімів, багатозначних слів. Із-поміж методів і прийомів на другому етапі роботи дібрано такі: лексичні вправи, дидактичні словесні ігри, коментоване малювання. Позиції педагога та дитини були такими: вихователь – координатор, ініціатор; дитина – учасник спілкування. Під час виконання вправ на створення смислових відтінків значень слів (іменників, дієслів, прикметників), добір антонімів, синонімів, омонімів, вправ на розвиток сприйняття образного слова, заняття з відпрацюванням розуміння значення слів реалізовувалась така педагогічна умова, як взаємодія дошкільного навчального закладу з родинами в роботі з розвитку словника дітей. Дидактико-методичне забезпечення на другому етапі – словесні вправи („Запитай – дай відповідь”, „Навпаки”, „Прислів'я”, „Здогадайся”, „Схожі слова”, „Поясни”, „Цікаві вірші”, „Народний календар”, „Вибери”); ігрові вправи („Слова-вороги”, „Опиши героя казки”, „Тематичні групи”) – сприяло розвитку точності слововживання; збільшенню кількості та якості слів; розумінню значення слів і вмінню їх пояснити. Кінцевим результатом словникової роботи на другому етапі передбачалось доречне вживання слів різних частин мови у власному мовленні; розуміння значення слів різних частин мови, вміння їх пояснити.

Третій етап – *продуктивно-розвивальний* – передбачав активне вживання слів у нестимульованому мовленні дитини. Методами та прийомами роботи виступили: лексичні

вправи, дидактичні словесні ігри, проектування; засобами – сюжетно-рольові ігри. Вихователь і діти спілкувались як рівноправні партнери. Реалізація такої педагогічної умови, як інтеграція цілеспрямованої словникової роботи в різні види мовленнєвої діяльності (художньо-мовленнєва, навчально-мовленнєва, мовленнєво-ігрова), відбувалась під час уведення у мовлення дітей образних виразів, приказок, прислів'їв, експресивної лексики. Засвоєні й уточнені у навчально-мовленнєвій діяльності слова дошкільники диференціювали в художньо-мовленнєвій діяльності, активно вживали в мовленнєво-ігровій. Дидактико-методичним супроводом були ігрові вправи („Заміни”, „Порівняй – скажи”, „Поясни образні вислови”, „Відгадай загадки”, „Як ти розумієш”, „Опиши осінь”, „Наведи приклад”, „Поміркуй”, „Казки”), ігри („Назви три предмета”, „Пейзаж”, „Зроби книжку-розмальовку”, „Подовжи ряд”, „Намалюй і розкажи”, „Бесіда з барменом”, „Бесіда з продавцем”, „Знайомство”, „Доповни”, „Слова-приятелі”, „Уяви”), сюжетно-рольова гра „Крамниця”, полілоги „Професія батьків”, „На день народження”; створення та презентація діяльнісного проекту. Запропонований дидактико-методичний супровід сприяв формуванню взаємооцінки та самооцінки правильності вживання лексики. Крім того, старші дошкільники брали активну участь у спілкуванні на правах рівноправних співрозмовників, що сприяло активізації словника, вмінню відстоювати власну позицію. Бесіда дітей проходила в невимушеній, спокійній атмосфері, в якій обмінювались репліками та запитаннями. Зазначимо, що значна кількість дітей намагалась оцінити висловлювання партнерів. По завершенні третього етапу роботи прогнозували досягнення такого результату: вживання у власному мовленні образних виразів, приказок, прислів'їв, експресивної лексики; сформованість самооцінки та взаємооцінки правильності вживання лексики.

Упродовж усіх етапів роботи реалізовувалась така педагогічна умова, як забезпечення послідовності етапів розвитку словника дітей (занурення, орієнтація, диференціація, активне вживання) за пріоритетності індивідуальних форм словникової роботи над загальногруповими.

Порівняльний аналіз результатів експериментальної роботи, який проводився по завершенні формувального етапу дослідження, засвідчив, що в експериментальній групі відбулись відчутні позитивні зміни (див. табл.).

Таблиця

**Порівняльні результати рівнів розвитку словника старших дошкільників
на констатувальному та прикінцевому етапах (у %)**

Рівні	ЕГ		КГ	
	констатація	контроль	констатація	контроль
Високий	5,6	14,7	5,3	5,8
Вище середнього	9,3	31,2	9,6	10,4
Середній	11,6	33,2	11,5	13,6
Нижче середнього	38,2	13,3	37,8	38,8
Недостатній	35,3	7,6	35,8	31,4

Як засвідчує таблиця, в експериментальній групі високий рівень розвитку словника зріс із 5,6% при констатації до 14,7% при контрольному обстеженні; рівень вище середнього – з 9,3% до 31,2%; середній – із 11,6% до 33,2%. Суттєво знизилася кількість респондентів, які перебували на рівнях нижче середнього (з 38,2% до 13,3%) та недостатньому (з 35,3% до 7,6%).

У контрольній групі відбулися незначні позитивні зміни щодо перерозподілу рівнів розвитку словника. Так, на контрольному етапі високий рівень виявлено у 5,8% старших дошкільників (було – 5,3%); рівень вище середнього – у 10,4% (було 9,6%); середній – у 13,6% респондентів (було – 11,5%); рівень нижче середнього – у 38,8% дітей (було 37,8%); недостатній – у 31,4% дітей старшого дошкільного віку (було – 35,8%).

Порівняльні результати експериментальної роботи засвідчують ефективність упровадження лінгводидактичної моделі й експериментальної методики розвитку словника старших дошкільників у різних видах мовленнєвої діяльності (художньо-мовленнєва, навчально-мовленнєва, мовленнєво-ігрова), унаслідок чого старші дошкільники мають багатий словниковий запас, вільно використовують слова різних частин мови, фразеологізми, образні вислови, прислів'я, приказки у спілкуванні з однолітками та дорослими; усвідомлюють пряме й переносне значення слів, пояснюють їх; утворюють смислові відтінки значень слів, добирають синоніми, антоніми, омоніми.

Рівень розвитку словника старших дошкільників після формувального експерименту значно підвищився в порівнянні з результатами вихідної діагностики як в експериментальній, так і у контрольній групах. Критерій Пірсона для загальних результатів після формувального експерименту в обох групах $\chi^2 = 18,46$, що свідчить про суттєві відмінності загального рівня розвитку словника між експериментальними та контрольними групами, оскільки χ^2 значно перевищує критичне значення

$$\chi_{кр}^2 = \begin{cases} 9,488 & (\rho \leq 0,05) \\ 13,277 & (\rho \leq 0,01) \end{cases}$$

Усі розраховані статистичні дані переконливо підтверджують, що розроблена методика забезпечила вихованцям експериментальної групи більш якісний розвиток словника, ніж дітям контрольної групи. Відмінність одержаних результатів в експериментальній та контрольній групах істотна і є наслідком застосування експериментальної методики розвитку словника старших дошкільників у різних видах мовленнєвої діяльності (художньо-мовленнєва, навчально-мовленнєва, мовленнєво-ігрова), а не впливом випадкових чинників.

ВИСНОВКИ

У дослідженні комплексно вивчено проблему розвитку словника старших дошкільників, розроблено й апробовано лінгводидактичну модель, експериментальну методику розвитку словника дітей старшого дошкільного віку в різних видах мовленнєвої діяльності (художньо-мовленнєва, навчально-мовленнєва, мовленнєво-ігрова).

1. Визначено та науково обґрунтовано концептуальні засади розвитку словника дітей старшого дошкільного віку (наукові підходи, принципи). Зокрема, з'ясовано, що розвиток словника старших дошкільників зумовлюється сукупністю зовнішніх і внутрішніх чинників, а саме: бажання та потреба оволодівати рідною мовою для здобуття, транслявання інформації; прагнення номінувати предмети, об'єкти довкілля; дотримання певної послідовності фаз розвитку; занурення дітей у розвивальне мовленнєве середовище; інтеграція словникової роботи в інтегроване освітнє середовище; методичний супровід розвитку словника дошкільників із урахуванням різноманітних форм організації словникової роботи в освітньому середовищі дошкільного навчального закладу; впровадження інноваційних технологій розвитку словника.

2. Розкрито сутність ключового поняття дослідження – „розвиток словника дітей старшого дошкільного віку” – з позицій різних наукових підходів, яке розуміємо як суть процесу, що відображає позитивну динаміку кількісних і якісних змін за рахунок засвоєння слів категоріальних груп, які перебувають на різних рівнях осмислення. Розвиток словника полягає в зосередженні уваги не тільки на кількісному накопиченні словникового запасу, а й якісному за рахунок розширення семантичних полів.

3. З'ясовано особливості розуміння та використання лексики дітьми в різних видах мовленнєвої діяльності (художньо-мовленнєва, навчально-мовленнєва, мовленнєво-ігрова): 1) процес розуміння значення слова поступово ускладнюється та проходить декілька послідовних стадій від попередньої реакції лише на звукову сторону слова, інтонацію, з якою воно вимовляється, а не на його зміст, орієнтування у значенні окремих

слів-назв одиничних знайомих предметів, до розуміння значення слів різного ступеня узагальнення, не пов'язаних із особистим досвідом дитини; 2) засвоєння та розуміння різноманіття значень мовних знаків, а також їх уведення в активне мовлення відбувається в дитини не відразу, а розвивається та збагачується впродовж усього життя; 3) розуміння дошкільником значення конкретного слова залежить від усвідомлення реального предмета (дії, ознаки) або реально наявної ситуації, явища („дощ”, „жива”, „поведінка”), з яким воно міцно пов'язано; 4) дитина проходить шлях від сприймання мовлення довколишніх як інтонаційної єдності без розуміння смислу до словотворчості.

4. У дослідженні визначено критерії та показники рівнів розвитку словника старших дошкільників: *мотиваційний* із показниками: інтерес до змісту слова; ініціативність слововживання; прагнення до словотворення та словозміни; *когнітивно-змістовий*, що виявляється в точності слововживання; кількості та доречності слів, які вживає дитина в тематичних групах; розумінні значення слів і вмінні їх пояснити; *експресивно-оцінний*, показниками якого є наявність у мовленні образних виразів, приказок, прислів'їв, експресивної лексики; взаємооцінка правильності вживання іншими слів лексичного запасу; самооцінка правильності вживання власної лексики. На підставі визначених критеріїв і показників схарактеризовано рівні розвитку словника дітей старшого дошкільного віку: високий, вище середнього, середній, нижче середнього, недостатній.

5. Виявлено та теоретично обґрунтовано педагогічні умови розвитку словника дітей старшого дошкільного віку: створення позитивного емоційного тла для занурення дітей у комунікативно-мовленнєве середовище; дотримання послідовності етапів розвитку словника дітей (занурення, орієнтація, диференціація, активне вживання) за пріоритетності індивідуальних форм словникової роботи над загальногруповими; інтеграція цілеспрямованої словникової роботи в різні види мовленнєвої діяльності (художньо-мовленнєва, навчально-мовленнєва, мовленнєво-ігрова); взаємодія дошкільного навчального закладу з родинами в роботі з розвитку словника дітей.

6. Розроблено, науково обґрунтовано та експериментально апробовано лінгводидактичну модель розвитку словника старших дошкільників, що включала три послідовні етапи роботи: збагачувально-репродуктивний, навчально-уточнювальний, продуктивно-розвивальний. На першому етапі – збагачувально-репродуктивному – пріоритетним видом діяльності була художньо-мовленнєва; на навчально-уточнювальному – навчально-мовленнєва; на продуктивно-розвивальному – мовленнєво-ігрова. Поетапна побудова лінгводидактичної моделі безпосередньо пов'язана з етапами розвитку словника дітей: занурення, орієнтації, диференціації, активного вживання.

У дослідженні розроблено й експериментально перевірено методику розвитку словника старших дошкільників у різних видах мовленнєвої діяльності (художньо-мовленнєва, навчально-мовленнєва, мовленнєво-ігрова), специфіка якої полягала в тому, що експериментальна робота чітко співвідносилась із етапами розвитку словника дітей (занурення, орієнтація, диференціація, активне вживання). Методика розвитку словника дітей старшого дошкільного віку є системою педагогічних дій і різнорівневої організації навчання: на рівні партнерської взаємодії „вихователь – діти”, „діти – діти”, „дитина – діти”, „дитина – батьки”; на рівні створення належного дидактико-методичного забезпечення; на рівні впровадження поетапної методики навчання, де кожен із етапів, маючи специфічну мету та відповідні їй зміст, методи й форми роботи, виступає водночас органічною складовою безперервного процесу розвитку словника.

7. Виявлено позитивну динаміку кількісних і якісних результатів у експериментальній групі. Так, високий рівень характерний для 14,7% дітей старшого дошкільного віку (було 5,6%); рівень вище середнього – 31,2% (на констатувальному етапі було 9,3%); середній – 33,2% (було 11,6%). Суттєво знизилася кількість респондентів, які перебували на рівні нижче середнього (з 38,2% до 13,3%) та недостатньому (з 35,3% до 7,6%). У контрольній групі відбулись незначні позитивні зміни щодо перерозподілу рівнів розвитку словника. Так, на контрольному етапі високий рівень виявлено у 5,8% старших дошкільників (було – 5,3%); рівень вище середнього – у 10,4% (було 9,6%); середній – у 13,6% респондентів (було – 11,5%); рівень нижче середнього – у 38,8% дітей (було 37,8%); недостатній – у 31,4% дітей старшого дошкільного віку (було – 35,8%).

8. У процесі дослідження визначено тенденції розвитку словника дітей старшого дошкільного віку: 1) міцність запам'ятовування лексичного матеріалу залежить від раціонального поєднання системи вправ мовного та мовленнєвого характеру, їх максимальної насиченості матеріалом, що підлягає засвоєнню в межах тематичних груп; 2) збагачення й активізація словника у мовленні старших дошкільників визначається адекватною мотивацією щодо ситуації спілкування; 3) точність слововживання залежить від рівня розвитку самооцінки та взаємооцінки правильності вживання лексики іншими.

9. Встановлено послідовні стадії розвитку словника дітей старшого дошкільного віку, а саме: 1) збагачення словника старших дошкільників; 2) уточнення словника; 3) активізація словника дітей старшого дошкільного віку; 4) закріплення знань і навичок у різних видах мовленнєвої діяльності (художньо-мовленнєва, навчально-мовленнєва, мовленнєво-ігрова).

Проведене дослідження, незважаючи на його тематичну цілісність і логіко-змістову завершеність, усе ж виявляє низку похідних проблем, що потребують окремого вивчення,

зокрема нагальною є проблема підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів до організації словникової роботи в дошкільному навчальному закладі.

Основні положення дослідження висвітлено в таких **публікаціях** автора:

Монографія:

1. Горбунова Н. В. Теорія і практика розвитку словника дошкільників: Монографія / Н. В. Горбунова // Ялта : РВВ КГУ, 2009. – 336 с.

Навчальні програми, рекомендовані МОН України:

2. Дитина в дошкільні роки : комплексна додаткова освітня програма / автор. колектив ; науковий керівник К. Л. Крутій. – Запоріжжя : ТОВ „ЛПС” ЛТД, 2011. – 188 с.

3. Стежинки у Всесвіт : програма для дітей п'ятирічного віку / автор. кол. ; наук. кер. К. Л. Крутій. – Запоріжжя : ТОВ „ЛПС” ЛТД, 2011. – 124 с.

Навчально-методичний посібник:

4. Горбунова Н. В. Технології розвитку словника дітей дошкільного віку: Навчально-методичний посібник / Н. В. Горбунова. – Ялта : РВВ КГУ, 2010. – 46 с.

Хрестоматія:

5. Бодик О. П., Бурцева Ю. О., Горбунова Н. В. Дівчаткам і хлоп'яткам гостинці з бабусиною скрині: Книга для читання в дошкільних закладах, школі та сім'ї / О. П. Бодик, Ю. О. Бурцева, Н. В. Горбунова // Краматорськ : Офсет, 2006. – 267 с.

Статті у провідних фахових виданнях:

6. Водолага Н. В. Особистісний аспект проблеми розвитку мовлення / Н. В. Водолага // Проблеми освіти. Науково-методичний зб. – К. : Науково-методичний центр вищої освіти, 2002. – Вип. 28. – С. 101–104.

7. Водолага Н. В. Добір методів навчання в роботі з дітьми різного віку / Н. В. Водолага // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти. – Зб. наук. пр. Рівненського державного гуманітарного університету. – № 23. – 2002. – С. 150–155.

8. Водолага Н. В. Використання джерел народної педагогіки для розвитку українського мовлення дошкільників / Н. В. Водолага // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського: Зб. наук. праць. – Вип. 1–2. – 2003. – С. 89–98.

9. Горбунова Н. В. Цілісна система роботи щодо організації художньо-мовленнєвої

діяльності у різних типах сучасних освітніх закладів / Н. В. Горбунова // Проблеми сучасної педагогічної освіти. – Зб. статей. – Ялта, 2004. – Вип. 6. Ч. 1. – С. 163–169.

10. Горбунова Н. В. Головне зрозуміти стратегію. З досвіду інтерактивної підготовки студентів до організації художньо-мовленнєвої діяльності старших дошкільників і молодших школярів / Н. В. Горбунова // Гуманітарні науки. – Ялта. – № 2. – 2004. – С. 136–143.

11. Горбунова Н. В. Чому без мови не буде розуміння (Інтелектуально-лінгвістичний аспект формування естетичної логосфери) / Н. В. Горбунова // Гуманітарні науки. – Ялта. – № 1. – 2005. – С. 41–47.

12. Горбунова Н. В. Філософія естетичного як методологічна основа формування естетичної логосфери / Н. В. Горбунова // Проблеми сучасної педагогічної освіти. – Зб. статей: Вип. 7. Ч. 1. – Ялта : РВВ КДГІ, 2005. – С. 64–72.

13. Горбунова Н. В. Формування дитячої субкультури у процесі взаємовідносин дошкільнят з педагогом та однолітками / Н. В. Горбунова // Проблеми сучасної педагогічної освіти. – Зб. статей: Вип. 8 Ч. II. – Ялта : РВВ КГУ, 2005. – С. 81–89.

14. Горбунова Н. В. На зустріч із дитинством. Український фольклор як один із компонентів дитячої субкультури / Н. В. Горбунова // Гуманітарні науки. – Ялта. – № 2. – 2005. – С. 168–174.

15. Горбунова Н. В. Дитяча картина світу / Н. В. Горбунова // Гуманітарні науки. – Ялта. – № 1. – 2006. – С. 120–126.

16. Горбунова Н. В. Система лексичної роботи з дітьми старшого дошкільного віку / Н. В. Горбунова // Наука і освіта. – № 1–2. – 2006. – С. 72–76.

17. Горбунова Н. В. Розвиток словника дошкільників на сучасному етапі / Н. В. Горбунова // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Т. Шевченка. – № 8 (103). Ч. 1. – Травень, 2006. – С. 41–46.

18. Горбунова Н. В. Слово як відображення дитячої картини світу / Н. В. Горбунова // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер. : Педагогіка і психологія. – Зб. статей. – Ялта : РВВ КГУ, 2006. – Вип. 10. – Ч. I. – С. 126–134.

19. Горбунова Н. В. Становлення соціокультурної логосфери дітей дошкільного віку / Н. В. Горбунова // Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка. Вип. XV–XVI. Ч. 1. – Івано-Франківськ–Горлівка, 2007. – С. 114–122.

20. Горбунова Н. В. Слово та його лінгвістичні характеристики / Н. В. Горбунова // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер. : Педагогіка і психологія. – Зб. статей. – Ялта : РВВ КГУ, 2007. – Вип. 13. – Ч. II. – С. 28–36.

21. Горбунова Н. В. Аналіз досліджень проблеми лексичного розвитку дітей

дошкільного віку / Н. В. Горбунова // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер. : Педагогіка і психологія. – Зб. статей. – Ялта : РВВ КГУ, 2007. – Вип. 14. – Ч. I. – С. 236–245.

22. Горбунова Н. В. Особливості лексичної роботи в ранньому та дошкільному віці / Н. В. Горбунова // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер. : Педагогіка і психологія. – Зб. статей. – Ялта : РВВ КГУ, 2007. – Вип. 15. – Ч. II. – С. 187–197.

23. Горбунова Н. В. Особливості формування операцій мислення у зв'язку з розумінням дошкільниками значення слів / Н. В. Горбунова // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер. : Педагогіка і психологія. – Зб. статей. – Ялта : РВВ КГУ, 2007. – Вип. 16. – Ч. I. – С. 143–152.

24. Горбунова Н. В. Класифікація методів і прийомів лексичної роботи на різних етапах дошкільного дитинства / Н. В. Горбунова // Засоби навчальної та науково-дослідної роботи. Зб. наук. праць. Вип. 26. – Харків, 2007. – С. 34–43.

25. Горбунова Н. В. Специфіка тлумачення значення слів дітьми / Н. В. Горбунова // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер. : Педагогіка і психологія. – Зб. статей. – Ялта : РВВ КГУ, 2008. – Вип. 18. – Ч. II. – С. 240–249.

26. Горбунова Н. В. Взаємозв'язок лексичної роботи та розвитку словесної творчості дошкільників / Н. В. Горбунова // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер. : Педагогіка і психологія. – Зб. статей. – Ялта : РВВ КГУ, 2008. – Вип. 19. – Ч. III. – С. 22–30.

27. Горбунова Н. В. Формування, розуміння та активізація застосування лексики в дітей дошкільного віку / Н. В. Горбунова // Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка. Вип. XXI. Ч. I. – Івано-Франківськ – Горлівка, 2008. – С. 101–111.

28. Горбунова Н. В. Психологічні аспекти лексичного розвитку дошкільників / Н. В. Горбунова // Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ. Зб. наук. праць. Вип. VII. Ч. I. – Рівне, 2008. – С. 136–146.

29. Горбунова Н. В. Розвивальні можливості літературномовного контексту розвитку словника дитини на етапі дошкільного дитинства / Н. В. Горбунова // Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка. Вип. XXIV. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 58–64.

30. Горбунова Н. В. Психолінгвістичний аспект мовленнєвого розвитку дошкільників / Н. В. Горбунова // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер. : Педагогіка і психологія. – Зб. статей. – Ялта : РВВ КГУ, 2008. – Вип. 17. – Ч. I. – С. 78–85.

31. Горбунова Н. В. Технології збагачення словника дошкільників засобами художнього слова / Н. В. Горбунова // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер. :

Педагогіка і психологія. – Зб. статей. – Ялта : РВВ КГУ, 2008. – Вип. 20. – Ч. 2. – С. 59–67.

32. Горбунова Н. В. Мовленнєвий розвиток старших дошкільників у двомовному середовищі / Н. В. Горбунова // Гуманізація навчально-виховного процесу: Зб. наук. праць. – Вип. XXXIX / За заг. ред. проф. В. І. Сипченка]. – Слов'янськ : СДПУ, 2008. – С. 276–282.

33. Горбунова Н. В. Слово та його роль у різних моделях взаємовідносин / Н. В. Горбунова // Гуманізація навчально-виховного процесу: Зб. наук. праць – Вип. XL [За заг. ред. проф. В. І. Сипченка]. – Слов'янськ : СДПУ, 2008. – С. 270–274.

34. Горбунова Н. В. Особливості розуміння дошкільниками явищ, подій, оточуючих / Н. В. Горбунова // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер. : Педагогіка і психологія. – Зб. статей. – Ялта : РВВ КГУ, 2009. – Вип. 22. – Ч. 2. – С. 9–15.

35. Горбунова Н. В. Методика констатувального обстеження лексичного розвитку дошкільників в умовах полімовного середовища / Н. В. Горбунова // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер. : Педагогіка і психологія. – Зб. статей. – Ялта : РВВ КГУ, 2009. – Вип. 23. – Ч. 1. – С. 55–62.

36. Горбунова Н. В. Особливості організації лексичної роботи з дітьми дошкільного віку Автономної Республіки Крим / Н. В. Горбунова // Науковий вісник Чернівецького університету. Вип. 468. Педагогіка та психологія. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2009. – С. 105–113.

37. Горбунова Н. В. Характеристика педагогічних і лінгводидактичних умов організації лексичної роботи з дошкільниками / Н. В. Горбунова // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. Зб. наук. праць. Вип. 3 (56). – Запоріжжя, 2009. – С. 145–151.

38. Горбунова Н. В. Смісл та значення слова у розумінні дошкільників / Н. В. Горбунова // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер. : Педагогіка і психологія. – Зб. статей. – Ялта : РВВ КГУ, 2009. – Вип. 21. – Ч. IV. – С. 15–23.

39. Горбунова Н. В. Системний підхід до проблеми збагачення словника дітей дошкільного віку / Н. В. Горбунова // Гуманізація навчально-виховного процесу: Зб. наук. праць. – Вип. XLIV [За заг. ред. проф. В. І. Сипченка]. „Процес творчості у науково-педагогічному просторі”. – Слов'янськ : СДПУ, 2009. – Ч. 1. – С. 203–211.

40. Горбунова Н. В. Наступність в організації лексичної роботи дошкільної та початкової ланки освіти / Н. В. Горбунова // Гуманізація навчально-виховного процесу: Зб. наук. праць / За заг. ред. проф. В. І. Сипченка]. – Слов'янськ : СДПУ, 2009. – Вип. XLV. – С. 277–283.

41. Горбунова Н. В. Філософія розуміння як методологічна основа дослідження

проблеми лексичного розвитку в полікультурному середовищі / Н. В. Горбунова // Теорія та методика навчання та виховання: Зб. наук. праць / за редакцією член-кор. АПН України А. В. Троцько. – Харків, 2009. – Вип. 24. – С. 40–49.

42. Горбунова Н. В. Виховний потенціал слова / Н. В. Горбунова // Духовність особистості: методологія, теорія і практика: Зб. наук. праць / Гол. редактор Г. П. Шевченко. – Вип. 1 (30). – Луганськ : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. – С. 24–32.

43. Горбунова Н. В. Лінгвістичні, культурологічні та історичні характеристики полімовного середовища / Н. В. Горбунова // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. Зб. наук. праць. Вип. 4 (57). – Запоріжжя, 2009. – С. 69–75.

44. Горбунова Н. В. Лексична компетенція дітей дошкільного віку в сучасних дослідженнях / Н. В. Горбунова // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. Зб. наук. праць. Вип. 8 (61). – Запоріжжя, 2010. – С. 85–91.

45. Горбунова Н. В. Діяльнісний підхід до організації лексичної роботи в дошкільних навчальних закладах / Н. В. Горбунова // Гуманізація навчально-виховного процесу: Зб. наук. праць. Спецвипуск 4 / [За заг. ред. проф. В. І. Сипченка]. – Слов'янськ : СДПУ, 2010. – Ч. 1. – С. 67–75.

46. Горбунова Н. В. Характеристика критеріїв, показників та рівнів лексичного розвитку дітей дошкільного віку в багатомовному середовищі / Н. В. Горбунова // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер. : Педагогіка і психологія. – Зб. статей. – Ялта : РВВ КГУ, 2010. – Вип. 24. – Ч. 2. – С. 7–15.

47. Горбунова Н. В. Принципи організації словникової роботи з дітьми старшого дошкільного віку / Н. В. Горбунова // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер. : Педагогіка і психологія. – Зб. статей. – Ялта : РВВ КГУ, 2010. – Вип. 27. – Ч. 1. – С. 66–76.

48. Горбунова Н. В. Готовність методистів, вихователів дошкільних навчальних закладів до організації лексичної роботи з дітьми / Н. В. Горбунова // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер. : Педагогіка і психологія. – Зб. статей. – Ялта : РВВ КГУ, 2010. – Вип. 28. – Ч. 1. – С. 98–106.

Тези, матеріали конференцій:

49. Горбунова Н. В. Наступність у роботі дошкільного закладу та школи у процесі організації художньо-мовленнєвої діяльності : матеріали всеукр. науково-практ. конференції [„Професіоналізм педагога”], (20–22 вересня 2004 р.). Ч. 1. – Ялта, 2004. – С. 84–91.

50. Горбунова Н. В. До проблеми визначення терміну мовлення : матеріали міжнар. науково-практ. конф. [„Дні науки 2005”], (20–22 травня 2005 р.). – Т. 21. Сучасні методи

викладання. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2005. – С. 38–39.

51. Горбунова Н. В. Сучасні підходи до змісту та організації словникової роботи в дошкільному закладі : Январские педагогические чтения: [„Актуальные проблемы модернизации образовательного процесса”], (19–21 січня 2006 р.). – Симферополь, 2006. – С. 241–245.

52. Горбунова Н. В. Психолого-педагогічні умови формування естетичної логосфери у майбутніх вихователів дошкільних закладів : матеріали VII всеукр. науково-практ. конф. [„Гуманітарні проблеми становлення сучасного фахівця”], (29–31 березня 2006 р.) : В 3 т. – Т. 1 / За заг. ред. А. Г. Гудманяна, О. В. Петренка. – К. : НАУ, 2006. – С. 80–81.

53. Горбунова Н. В. Витоки теорії мовленнєвої діяльності : матеріали II міжнар. науково-практ. конф. [„Дні науки 2006”], (17–18 квітня 2006 р.). – Т. 18. Філологічні науки – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2006. – С. 5–7.

54. Горбунова Н. В. Роль словарной работы в речевом воспитании дошкольников : материалы междунар. научно-практ. конф. [„Инновационные подходы к профессиональной подготовке педагогических кадров: опыт и пути решения”], (Барановичи, 16 марта 2006 г.) : В 2 ч. Ч. 2 / Редкол.: Е. И. Пономарева (гл. ред.) и др. – Барановичи : БарГУ, 2006. – С. 29–32.

55. Горбунова Н. В. Лінгвістичні характеристики слова : матеріали всеукр. науково-практ. конф. [„Професіоналізм педагога у контексті Європейського вибору України”], (25–28 вересня 2006 р.). – Зб. статей. Ч. 2. – Ялта : РВВ КГУ, 2006. – Ч. II. – С. 105–116.

56. Горбунова Н. В. Джерела збагачення словника дошкільників : матеріали міжнар. науково-практ. конф. [„Розвиток освіти в умовах поліетнічного регіону”], (5–7 квітня 2007 р.). – Зб. статей. Вип. 3. Ч. I. – Ялта : РВВ КГУ, 2007. – С. 75–76.

57. Горбунова Н. В. Філософські підходи до трактування „логосу” : матеріали міжнар. науково-практ. конф. [„Професіоналізм педагога в контексті Європейського вибору України”], (20–22 вересня 2007 р.). Ч. I. – Ялта : РВВ КГУ, 2007. – С. 40–45.

58. Горбунова Н. В. Мовленнєвий розвиток дошкільників в умовах полімовного середовища : матеріали всеукр. науково-практ. конф. [„Мова як чинник формування громадянина України”], (16–17 травня 2008 р.) / За заг. ред. проф. К. Л. Крутий, проф. А. І. Павленко. – Запоріжжя : ТОВ „ЛПС” ЛТД, 2008. – С. 35–40.

59. Горбунова Н. В. Системний підхід до проблеми лексичного розвитку дошкільників : матеріали міжнар. науково-практ. конф. [„Професіоналізм педагога в контексті Європейського вибору України”], (18–20 вересня 2008 р.). – Ялта : РВВ КГУ, 2008. – Ч. 5. – С. 63–66.

60. Горбунова Н. В. Порівняльний аналіз технологій лексичного розвитку дітей раннього віку у світовій педагогіці : матеріали міжнар. науково-практ. конф. [„Розвиток міжнародного співробітництва в галузі освіти у контексті Болонського процесу”], (5–6 березня 2008 р.). – Ялта : РВВ КГУ, 2008. – Ч. I. – С. 93–96.

61. Горбунова Н. В. Особливості лексичної роботи з дошкільниками в умовах полімовного середовища Криму : матеріали міжнар. науково-практ. конф. [„Розвиток освіти в умовах поліетнічного регіону”], (9–11 квітня 2009 р.). – Вип. 5. Ч. I. – Ялта : РВВ КГУ, 2009. – С. 117–118.

62. Горбунова Н. В. Експериментальна модель лексичного розвитку дошкільників в умовах полімовного середовища : матеріали міжнар. науково-практ. конф. [„Професіоналізм педагога в контексті Європейського вибору України”], (22–23 вересня 2009). – Ялта : РВВ КГУ, 2009. – Ч. 5. – С. 82–86.

АНОТАЦІЯ

Горбунова Н. В. Теорія та методика розвитку словника дітей старшого дошкільного віку. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук із спеціальності 13.00.02 – теорія та методика навчання (українська мова). – Державний заклад „Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського”, Одеса, 2011.

У дисертації представлено комплексний аналіз проблеми розвитку словника дітей старшого дошкільного віку. Обґрунтовано системний підхід до вивчення слова, принципи організації словникової роботи з дітьми старшого дошкільного віку, діяльнісний, компетентнісний підходи до організації словникової роботи, змістовий аспект розвитку словника дітей старшого дошкільного віку в різних видах мовленнєвої діяльності; визначено тенденції та стадії оволодіння дитиною словом в онтогенезі, педагогічні умови розвитку словника дітей старшого дошкільного віку (створення позитивного емоційного тла для занурення дітей у комунікативно-мовленнєве середовище; дотримання послідовності етапів розвитку словника дітей (занурення, орієнтація, диференціація, активне вживання) за пріоритетності індивідуальних форм словникової роботи над загальногруповими; інтеграція цілеспрямованої словникової роботи в різні види мовленнєвої діяльності (художньо-мовленнєва, навчально-мовленнєва, мовленнєво-ігрова); взаємодія дошкільного навчального закладу з родинами в роботі з розвитку словника дітей); виявлено критерії (мотиваційний, когнітивно-змістовий, експресивно-оцінний), показники та схарактеризовано рівні розвитку словника дітей старшого

дошкільного віку; науково обґрунтовано, розроблено лінгводидактичну модель і експериментальну методику розвитку словника старших дошкільників у різних видах мовленнєвої діяльності (художньо-мовленнєва, навчально-мовленнєва, мовленнєво-ігрова).

Ключові слова: розвиток словника, діти старшого дошкільного віку, словникова робота, збагачення словника, уточнення, активізація словника, педагогічні умови, види мовленнєвої діяльності (художньо-мовленнєва, навчально-мовленнєва, мовленнєво-ігрова).

АННОТАЦІЯ

Горбунова Н. В. Теория и методика развития словаря детей старшего дошкольного возраста. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.02 – теория и методика обучения (украинский язык). – Государственное учреждение «Южно-Украинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского», Одесса, 2011.

Диссертация посвящена проблеме развития словаря детей старшего дошкольного возраста. В работе научно обоснована сущность понятия «развитие словаря детей старшего дошкольного возраста» с позиций системного, коммуникативного, деятельностного подходов. Развитие словаря детей старшего дошкольного возраста рассматривается в работе как суть процесса, отображающего позитивную динамику количественных и качественных изменений за счет усвоения слов различных категориальных групп. Процесс развития словаря заключается в сосредоточении внимания не только на количественном накоплении словарного запаса, но и качественном за счет расширения семантических полей.

В исследовании обоснованы теоретико-методические основы проблемы развития словаря детей старшего дошкольного возраста. В частности, определено, что развитие словаря старших дошкольников обуславливается совокупностью внешних и внутренних факторов, а именно: специальная организация языковой среды, правильная речь воспитателя, соответствующее дидактико-методическое обеспечение учебно-воспитательного процесса в дошкольных учебных заведениях, внедрение технологий обогащения словарного запаса на разных этапах дошкольного детства.

Определены критерии и показатели развития словаря детей старшего дошкольного возраста: мотивационный (интерес к смыслу слова, инициативность словоупотребления,

стремление к словотворчеству и словоизменению); когнитивно-содержательный (точность словоупотребления, количество и целесообразность слов, используемых ребенком в тематических группах, понимание значения слов и умение их пояснить); экспрессивно-оценочный (наличие в речи образных выражений, поговорок, пословиц, экспрессивной лексики, взаимооценка правильности использования лексики другими, самооценка правильности использования лексики). На основе определенных критериев и показателей охарактеризованы уровни развития словаря детей старшего дошкольного возраста: высокий, выше среднего, средний, ниже среднего, недостаточный.

В диссертации теоретически обоснованы и экспериментально проверены педагогические условия развития словаря старших дошкольников: создание позитивного эмоционального фона для погружения детей в коммуникативно-речевую среду; соблюдение последовательности этапов развития словаря детей (погружение, ориентация, дифференциация, активное использование) по приоритетности индивидуальных форм словарной работы над общегрупповыми; интеграция целенаправленной словарной работы в разные виды речевой деятельности (художественно-речевая, учебно-речевая, речеигровая); взаимодействие дошкольного учебного заведения с семьями в работе по развитию словаря детей.

Разработана и апробирована лингводидактическая модель развития словаря старших дошкольников, включающая три последовательные этапа работы: обогатительно-репродуктивный, учебно-уточняющий, продуктивно-развивающий. На протяжении всех трех этапов реализовывалось такое педагогическое условие, как обеспечение последовательности этапов развития словаря детей (погружение, ориентация, дифференциация, активное употребление) с соблюдением приоритетности индивидуальных форм словарной работы над общегрупповыми. Целью работы первого этапа – обогатительно-репродуктивного – было обогащение словаря старших дошкольников, воспитание интереса к содержанию слова. В ходе первого этапа работы реализовывалось такое педагогическое условие, как создание положительного эмоционального фона для погружения детей в коммуникативно-речевую среду. Содержание работы этого этапа включало просмотр театрализованных представлений, чтение литературных текстов, упражнения-игры, лексические упражнения. Работу на учебно-уточняющем этапе проводили с целью уточнения понимания детьми значения слов и умения их пояснить; обеспечения усвоения синонимов, антонимов, омонимов, образных слов, точности словоупотребления. На втором этапе происходила ориентация детей в словарном запасе и его дифференциация в процессе учебно-речевой деятельности, что позволило систематизировать словарь, обеспечивало усвоение синонимов, антонимов,

многозначных слов. На этом же этапе реализовывалось такое педагогическое условие, как взаимодействие дошкольного учебного заведения с семьями в работе по развитию словаря детей. Содержание работы второго этапа включало: упражнения на образование смысловых оттенков значений слов (имен существительных, прилагательных, глаголов), подбор антонимов, синонимов, омонимов, упражнения на развитие восприятия образного слова, занятия с отработкой понимания значения слов. Цель третьего этапа – продуктивно-развивающего – стимулирование активного употребления слов в речи ребенка через речеигровую деятельность; развитие способности к самооценке и самооценке правильности употребления лексики. На этом этапе работы реализовывалось такое педагогическое условие, как: интеграция целенаправленной словарной работы в разные виды речевой деятельности (художественно-речевая, учебно-речевая, речеигровая). Содержание третьего этапа работы включало: упражнения, упражнения-игры, сюжетно-ролевые игры, полилоги, создание и презентацию деятельностного проекта.

Ключевые слова: развитие словаря, дети старшего дошкольного возраста, словарная работа, обогащение словаря, уточнение, активизация словаря, педагогические условия, виды речевой деятельности (художественно-речевая, учебно-речевая, речеигровая).

ANNOTATION

Gorbunova N. V. Theory and methods of developing the vocabulary of older pre-school children. – Manuscript.

Thesis for a Doctorate Degree in Pedagogical Sciences. Speciality: 13.00.02 – Theory and Methods of Teaching: Ukrainian Language. – State Establishment „The South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky”, Odessa, 2011.

Thesis is devoted to the complex research of the problem of developing the vocabulary of older pre-school children. System approaches to studying the word, the principles of organizing teaching vocabulary to older pre-school children, practical and competence approach to organizing teaching vocabulary to older pre-school children, the aspect of content of older pre-school children's vocabulary in different kinds of speaking activities are grounded; the characteristic of semantic word's structure is given; peculiarities of understanding and using words by older pre-school children, the regularities and stages of acquisition the word by a child in ontogenesis are defined; pedagogical terms are theoretically grounded (creating positive emotional background and dipping children in language communicative surrounding, abundance of the sequence of steps developing the vocabulary of older pre-school children (dipping, orientation differentiation, active using) with the priority of individual vocabulary work forms on

group ones, integration of purposeful vocabulary work in different language skills (academic speech, art speech, playing speech), interaction of pre-school studying establishment and parents on developing vocabulary), criteria (motivational, cognitive-content, expressive-evaluative) and indexes are specified, levels of acquisition the vocabulary by older pre-school children; the model of developing the vocabulary of older pre-school children is developed and the efficiency of its methodical support is experimentally approved.

Key-words: developing of the vocabulary, older pre-school children, vocabulary work, gaining vocabulary, clarifying, activating vocabulary, pedagogical terms, kinds of speech activity (art-speech, academic-speech, playing-speech).

Підписано до друку 25.08.2011 р. Формат 60x90/16.

Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 0,9. Тираж 100 прим. Зам. № 76.

РВВ РВНЗ „Кримський гуманітарний університет” (м. Ялта)
98635, Україна, Автономна Республіка Крим, м. Ялта,
вул. Севастопольська, 2.